

ROUSSEAUISTA POLITIKUSOK

ÍRTA

TÓTH BÉLA

BUDAPEST, 1928

Különlenyomat a Minerva 1928. évi VII. évfolyamából.

DUNÁNTÚL EGYETEMI NYOMDÁJA, PÉCSETT

1. Az 1790-től 1848-ig terjedő időszak határain belül a magyar politikai gondolkodásban oly erjedés megy végbe, mely lényegében a rendi Magyarországtól a nemzeti (polgári) államihoz való átmenet lelki előfeltételeit teremti meg. E fejlődés a nemzeti tudatosodásnak körülbelül ugyanazt az útját mutatja, melyet egyazon időben a magyar irodalom is megjár, kezdve a magyar nyelvűség fordításokkal is beérő szerény igényeivel s végezve a népi-nemzeti ízlés diadalra juttatásával. A politika terén e mozgalom az ősi hagyományokhoz való ragaszkodás hangsúlyozásával indul meg, hogy megkeresve az öncélú nemzeti lét demokratikusabb formáit, utóbb a felszabadított és függetlenné lett magyar nép szellemi és anyagi haladásának szükségét hirdesse. Mindkét irányban külföldi, nevezetesen francia befolyások indítják meg a fejlődést s mindkét területen a fokozatos emancipálódás folyamatát figyelhetjük meg, mely önálló nemzeti törekvéseket érlel.

Politikai vonatkozásban ez erjedésnek legfőbb hatótényezője a francia forradalom, ide értve előzményeit és a reáépült hagyományt is: a 18. századi felvilágosodást és a 19. sz. liberalizmust. A forradalom eszméinek szellemi életünkben bírt fontos szerepére nézve gazdag anyagot kutattak fel már eddig is Concha, Ballagi és Eckhardt,¹ a felhasználható anyag azonban még korántsincs kimerítve. Jelen dolgozat csupán azt az irodalmat gyarapítja egynéhány adattal, mely Rousseau-nak Európaszerte bírt roppant jelentőségével foglalkozik, de célja egyúttal, hogy a Rousseau-i eszmék nyomon követése kapcsán megfigyelje az újfajta politikai gondolkodás szerves kialakulását is. Meg kell vallanunk, hogy vizsgálódásunk szempontja — a demokratikus felfogás térhódítása a szerződés-elmélettel kapcsolatban — nem mentes bizonyos egyoldalúságtól; Rousseau befolyása az említett mozgalmakra azonban sokkal ismertebb, hogysen külön kelljen rámutatni arra a szoros viszonyra, mely hírhedt könyve, a *Contrat Social* és a modern észjog jegyében fogant politikai

¹ Eckhardt Sándor: Minerva 1923. 133. és A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. 1924.

reformtörekvések közt mindenütt fennállt a jelzett korban, sőt talán azon túl is.

Elöljáróban mégsem mulaszthatjuk el magyarázatát adni legalább annak, miért szerepeltetjük egyetemlegesen Rousseaut a szerződés-elmélet forrásául, holott a tárgyalandó írók némelyike szóval sem emlékezik meg róla, másrészt pedig Rousseau előtt is, után is voltak neves írók, kik közvetítői lehettek e több mint kétezer éves eszmének. A felvethető kifogásokkal szemben mondhatnók azt is, hogy a szerződés-eszmének tulajdonképen Rousseau könyve, illetve a belőle táplálkozó francia forradalom ad politikai aktualitást s ennyiben a körülötte folyó harcok jórészt Rousseauval hozhatók összefüggésbe; fontosabb ennél azonban annak kiemelése, hogy mindenegyes esetben, hol valamely jog, sőt előjog védelmében a szerződés tanához folyamodnak, ezt a Contrat Social szellemében teszik. Annyi tény, hogy a szerződés gondolatával foglalkozók java része Rousseaura hivatkozik; s ha e hivatkozás elmarad, annak oka nemcsak az lehet, hogy a forradalomnak magukban véve nem rokonszenves eseményei sokakat szigorúan tartózkodókká tettek vele szemben, bár okoskodásainak hatása alól nem vonhatták ki magukat; hanem az a kényszer is, hogy hivatalos tényezők előtt gyűlöletes nevének megkerülésével idegen fémjelzéssel hozzák forgalomba az új társadalomszemlélet lényegét. Mert a lényeg mindenképen forradalmi és félreismerhetetlenül rousseau-i: racionális érvek fegyverét adni minden szabadságtörekvésnek az elnyomás ellenében. Hisz a társadalmi szerződés eszméjének a története maga is bizonyítja, hogy a szerződés feltevése nincs szükségképi kapcsolatban a demokratikus tendenciákkal,² s pl. Martini is, kinek könyve, az indexre tett C. S.-lál szemben, jóváhagyott kútfeje a veszedelmessé fordítható eszmélkedéseknek, a fejedelmi abszolutizmus igazolására használja ki a szerződéses államelméletet. Rousseau-nál azonban nem téveszthető szem elől az a tény, hogy a szerződéselmélet az Q fogalmazásában a köztudatra a tömeg-erők felidézéseként hatott, aminek révén könyve sokáig a

² F r. Atger: Essai sur l'histoire des doctrines du contrat social; Nîmes, 1906.

legkülönbözőbb szabadságaspirációknak mintegy a jogforrása, mert demokrata összeesküvés és nemesi radikalizmus egyformán belőle merít (1. Eckhardt). A Contrat Social ugyanis a legtávolabbról sem tekinthető oly jogtörténeti értekezésnek, mely tiszta értelmi megfontolások eredményeképp adná az állam keletkezésének elméletét. Az állami berendezkedésnek az egyéni jogérvet követeléseivel való Összhangba hozására irányuló igyekezet sokkal inkább eluralkodik benne, semhogy észrevétlenül maradhatna az elméleti elgondolás mögött meghúzódó az az érzelmi taszítóerő, melyet Seilliére közelebről demokrata imperializmus, Nietzsche pedig általában Wille zur Macht néven nevez. A szerződéselmélet a múlt rajzának látszólagos szándékával csupán azt jelöli meg, ami az emberiség jövőjére nézve kívánatos, s így már rendeltetésénél fogva is nem több, mint bizonyos törekvések érvényesítésére segítségül vett dialektikai fegyver. Eszköz minőségében jelentősége a törekvéseket megvalósító események kialakítására nézve természetesen főképp taktikai lehetett s a viszonyok döntő erejű nyomása mellett csupán másodlagos irányító befolyást tulajdoníthatunk neki.

E feltevésünk közléről érinti azt a szembenálló két tanítást, melyek egyike szerint az eszmék alakítják a történelmet, másika szerint pedig pusztán anyagi szükségességek határozzák meg a fejlődést. A tapasztalás akár a múltban, akár a jelenben azt bizonyítja, hogy inkább az eszmék idomulnak az adott viszonyokhoz, mint fordítva, s a népek életében ha nem is kizárólag külső materialis tényezők, de feltétlenül az ezek függvényeképp jelentkező lelki reakciók s a bennük kifejeződő történeti, ethikai és kulturális adottságok dinamikája szabja meg a fejlődés ritmusát. Jogosultnak tartjuk azt a szkepszist, mely kétségbe vonja, hogy az eszmék befolyhatnának a történeti fejlődés kényszerű menetébe, ha csak nem egyeznek meg a kor általános tendenciáival. Amiből önként következik, hogy egyrészt bizonyos eszmék csak abban az esetben válnak uralkodókká, ha meglévő tömegérzelmelek hordozói, másrészt pedig hogy egy-ugyanazon eszme alkalmazásának annyi formája lehet, ahányféle szükséglet éppen kielégíthet. Hogy a változó viszonyokkal maga az eszme is módosul, erre ép a francia forradalom eszméivel kapcsos-

latban már rég rámutattak;³ ami pedig az eszmék időszerűségéről mondottakat illeti, azt eléggé bizonyítja magának a Contrat Social-nak is a sorsa. E könyvről, melyet a francia forradalom egyik előidézőjének szoktak tekinteni, írja M o Γ η e t, hogy az 1789 előtti időszakban alig beszélnek róla s 500 könyvtár átvizsgálta katalógusában csupán egyetlen egyszer fordult elő, míg pl. a Nouvelle Hélo'ïse 185 esetben volt megtalálható.⁴ Eppensteiner pedig, ki a forradalmat megelőző röpirattirodalmat kutatta át,⁵ kijelenti, hogy a forradalom kitörése előtti periódusban Rousseau hatása csekély, sőt majdnem semmi, s ilyen hatást jóformán csak 1788 ősztől lehet észlelni, miután a torlódó rendkívüli események egész sora izgatta már fel a kedélyeket. Nevezetesen a feloszlatott *parlements* (politikai befolyással rendelkező bírói testületek az ancien régime alatt) íróinál tapasztalható az az irányzat, hogy a királyi önkény elleni harcukban Rousseauhoz folyamodnak fegyverekért. Vizsgálódásainak eredményeképp Eppensteiner azt a nézetet vallja, hogy teljesen tarthatatlan az a Taine-féle felfogás, mely Rousseauban a forradalom egyik főrugóját látja, mivel „ép a politikai események adtak indítékot arra, hogy a filozófiához és Rousseauhoz folyamodjanak.“⁶

Különben körülbelül ugyanez világlik ki azokból a jelenségekből is, melyek nálunk a kilencvenes évek mozgalmainak megindulását kísérik. Rousseau-nak zászlóra tűzött jelszavait az emberi jogokról és társadalmi egyenlőségről itthon még nem hordozták körül, mikor már az akár külföldről eltanult, akár függetlenül fejlődött racionális észjárás magya-

³ A. S o r e l: L'Europe et la Révolution française, I. vol. 1885. A forradalom eszméiről mondja: „Qui veut les appliquer se les identifie, et en les faisant siennes, les dénature“; (id. m. 7. l.).

⁴ D. Mornet: L'influence de J. J. Rousseau au XVIIIe siècle; Annales de Rousseau, 1912.

⁵ F. Eppensteiner: Rousseau's Einfluss auf die vorrevolutionären Flugschriften und den Ausbruch der Revolution; Tübingen, 1914 (Beiträge zur Parteigeschichte, hgb. von A. Wahl).

⁶ Id. m. 68. l. — Utóbb: „An der Herbeiführung der entscheidenden politischen Ereignisse — Einberufung der Reichsetände und Ständekampf — haben Rousseau's Gedanken keinen Anteil gehabt, diese Vorgänge sind vielmehr ganz überwiegend das Ergebnis des Spiels und Wiederspiels der augenblicklichen politischen Kräfte und Persönlichkeiten.“

rázatát igyekszik lelteni a szociális bajok eredetének. Keresztúri József II. József uralkodásának egész az elején az embereknek egymással szemben fennálló jogairól elmélkedik,⁷ okoskodása azonban még érvek támogatása nélkül szükkölködik, s a nép szájába adott szavaiból inkább a tiltakozás és a méltatlankodás hangja érzik ki. A helyzetének igazságtalanságát érző ember az ő tollával mindössze annyit tud mondani, hogy ha az isten az emberek egy részét szolgaságra rendelte volna, akkor e szerencsétleneket bizonyára valamely ismertető jeggyel megbélyegezve teremtette volna a világra. S mivel az igazságtalanság homályba vesző gyökereihez értelme lehetni nem tud, csupán annyit tesz, hogy visszafojtott indulattal az egészet a régi, tudatlan, barbár és vad idők szomorú maradványának minősíti, kijelentve, hogy azokban az időkben „az embereknek nem volt fogalmuk az igaz és igazságtalanságról, a méltányos és méltánytalanságról.“

Az igazságtalannak tartott szociális berendezkedéssel szemben az elutasító magatartás tehát megvan, még mielőtt Rousseau ragyogó dialektikája meggyőződéssé nevelte volna ezt az egyelőre csupán ösztönös érzést. Túloznánk azonban, ha azt állítanók, hogy a társadalom tagjainak jogi helyzetére vonatkozó kérdések vizsgálata csak részben is szubjektív okokból indult volna meg a magyar irodalomban. A tárgyi okok sokkal kézenfekvőbbek, semhogy ezt a magyar szellemi mozgalmak fejlődésére hízalgő feltevést megkockáztathatnék. A közfigyelemnek a demokratikus eszmékre való irányítása érdekében egyebek közt épen politikai tényezők, II. József kormányának alkotmányosságot mellőző reformjai adják a legerősebb lökést s a vélemények forrására nem kis mértékben folyhatott be az sem, hogy a jobbágyság ügyének rendezése, részben Mária Terézia politikájának örökségkép is, a nyolcvanas évek életének egyik központi problémája.

A II. József által életbeléptetett reformok visszhangjaként a progresszív hajlandóságú sajtótermékek egyelőre csak mintegy előzékeny magyarázattal igyekeznek szolgálni az újításokhoz. így mindjárt a jobbágyfelszabadító patens évé-

⁷ Joseph II. Ein Traum; Wien, 1781; névtelenül; de Ballagi szerint Keresztúri a szerzője; magyarul is megjelent.

ben egy németül és magyarul megjelent röpirat⁸ Józsefnek a haladás és felvilágosodás érdekében tett intézkedéseinek dicséretét zengve annak fejtegetésébe bocsátkozik, miként vált a szabadnak született emberből rabszolga. Adott magyarázata, az eredeti szabadságot feltevő kiindulóponttól eltekintve, történeti színezetű; még nincs benne semmi Rousseau spekulatív radikalizmusából: a rabszolgaság részben azoknak a visszaéléséből keletkezett, akik túl tudtak járni társaik eszén (ez még a legtöbb hasonlóságot mutat azzal, amit R. a gazdagok ravaszágáról a *Discours sur l'inégalité*-ben mond), részben pedig háborúk eredménye; egyes népek foglalkozásszerűleg üzték a rabszolga fogdosást és kereskedést, más népeket meg viszont egy-egy hatalmas fejedelem tett rabszolgákká. Itt még hiányzik az emberi egyenlőségnek, természeti jogokon nyugvó szabadságnak türelmetlen hangoztatása, a szerző megalégszik a jogorvoslat szükségességének igazolásával s elmékedései csupán követik a már megvalósított reformot.

Néhány év múlva azonban a társadalmi szervezetet illető elmékedések messze előtte száguldanak a való élet lassú gördülésű szekerének. A francia forradalom hullámai átcsapnak a magyar határon is s a politika lázas vérű romantikusai a rousseau-i eszmék egy csapással való megvalósítására esküsznek össze. Közben elzajlik egy nemesi forradalom is, mely a jozefinizmus ostromában nem veti meg a rousseau-i stratégia fogásait sem. De addig is, míg mindkét tábor láza hamvad, higgadt vérű doktrinárek új eszmék robogó előretörésének és hazánk történeti viszonyainak összeegyeztetésén fáradnak. Szép látvány ezeknek a férfiaknak a mérséklete, kik elvont, általános ideálok előtt való minden meghódolásuk dacára is vonakodás nélkül tudnak engedményeket tenni a valóság helyi követelményeinek. Idegen eszmék termékenyítik gondolkodásukat, idegen filozófusok neveit hordják ajkukon, de szívükben igazi, mély hazaszeretet él. Akad köztük olyan is, ki nem politizál s csak azért keresi fel Rousseaut, Voltairet,

⁸ *Patriotische Bemerkungen über die Aufhebung der Leibeigenschaft in Ungarn.* Von J. M. S... r; Frankfurt, 1785. Magyar fordításáról Balagi emlékszik meg.

mert bölcsészeti értekezést ír a hazaszeretet előmozdításáról.⁹

2. Ilyen középúton járó politikus mindjárt B a t t h y á n y Alajos gróf is, ki a magyar felvilágosodásnak egyik legrokonszenvesebb alakja. Ezméit illetőleg elágazók a vélemények, az emberről azonban minden ismerője és bírálója (nem értve ide az egykorú vitairókat) csak tisztelettel beszél.¹⁰ Tegyük hozzá, hogy törekvéseit is mindenkor ugyanaz az elismerés illeti meg.

Politikai nézeteinek elemzését itt természetesen csak azon oldalról kíséreljük meg, mely Rousseau felfogásával mutat közelebbi kapcsolatot. Az érintkezési pontok elseje szükségkép az államberendezésnek a társadalmi szerződés alapjára való helyezése. A fejedelem szerinte csupán a népnek reáruházott hatalmát gyakorolja, s ezért a hatalom gyakorlásának oly korlátai vannak, melyeket az átruházási szerződések szabnak meg. A nép ugyanis önrendelkezési jogáról csak bizonyos feltételek mellett mondott le, de így is a fejedelem az ekkép reáruházott jogoknak nem haszonélvezője, hanem csak letéteményese. A nemzet jogai elidegeníthetetlenek és mindenkor csorbíthatlanok, ha a nép közboldogságáról, szabadságáról van szó; a szabadság csupán bizonyos körülírást tűr meg szemben a *prisca* vagy *pristina libertas*-szal, mely az ember természeti függetlenségét, őseredeti szabad állapotát jelenti. Azonban e kezdeti szabadságra való hivatkozás nem vonja maga után a hagyományos intézmények és szokások lebecsülését — siet kijelenteni Batthyány — s ő maga csupán a törvények szellemének, eredeti tisztaságának alaposabb megértését célozza vele. És e ponton rögtön előbukkan a korlátlan theoretikus mögött megvonuló óvatos államférfi.

A fejedelem megszorított hatalmának és a nemzet elvehetetlen szabadságának eszméje nem állt távol a magyar államélet alkotmányos szellemétől, mondja egy helyütt! A nemzet és királyának törvényekbe lefektetett egyezkedései elejé-

⁹ B e n k ő S á m u e l: Tentamen philopatris in monarchiis et aristocraiiis promouendae philosophicum; 1787.

¹⁰ A róla szóló nyilatkozatok egybevetését I. C s a b a Jenő: Gr. Batthyány A. „Ad amicam aurem“ c. munkájában; Budapest, 1917. 50. 1. — Az említett mű 1790-ben névtelenül, négy füzetben jelent meg.

tői fogva visszterhes jellegűek; sőt hagyományaink egy formálisan államalkotó szerződésről is tudnak. Ami azonban B. felfogását merőben elütővé teszi a Verbőczy-féle beikkelyezett szabadság védelmezőitől, az a szerződés érvényének a kiválogatottak csoportjáról egy beláthatatlan tömeg fölé való kiterjesztése. Ő a tételesen megszabott, a történet folyamán törvényi biztosítékokkal körülbástyázott szabadság helyébe egy mindenkinek embermivoltánál fogva kijáró szabadságot követel. Ellensége minden előjognak, társadalmi megkülönböztetésnek, miket szerinte a barbár kor zsarnokai találtak ki a tudatlan emberiség megvesztegetésére.

A legális szabadság mondhatnók klasszikus eszméje helyett „Batthyány a társadalmi szerződésnek inkább jelképes, semmint tényleges jogforrására támaszkodik. Ezzel megtagadja a történeti fejlődést mint olyat, amely nem nyújt elégséges alapot egy új és észszerűbb jogrend felépítésére. Értethető, hisz a csupán bölcseleti elvonásnak tekintendő társadalmi szerződés ép azok feltörekvésének talál racionális jogcímet, kik a törvénytárban hiába kutatnának ilyen után. Igaz, hogy a jogcím légbőlkapott, s aki magáévá teszi, forradalmár; azonban minden jogkiterjesztés utóvégre többékevésbé forradalom a jogélvezők szűkebb körével szemben, s a demokratikus jogkiterjesztés kívánója semmiképp sem kerülhette ki a legitimitással való összeütközést. Batthyány tehát szükségszerűleg lázadó s kortársai méltán süthették rá a forradalmiságot. Mindamellert higgadt természete és a felvilágosodásnak alapjában véve utilitaris jellege megóvják őt attól, hogy szertelenségbe essen. Követeléseinnek egy része ugyan még ma is követelés és így 135 évvel ezelőtt igazán korán jöhettek. Viszont azon reformtervei, melyeket utóbb abszurdoknak bélyegeztek, valójában abból a törekvésből fakadtak, hogy kíméljen és összeegyeztessen.¹¹

össze kellett egyeztetnie az államnak Rousseautól tanult eszményét a meglévő intézményekkel, s ezért kerül abba a paradox helyzetbe, hogy felforgató tanokat hirdet s egyben fél a forradalmas felforgatástól. Ez különben ugyanaz a belső ellenmondás, mely többek közt Rousseaut is jellemzi, kit

¹¹ Pl. a királyi hatalom korlátozása kormány tanáccsal és megyei katonasággal; 1. Ballagi.

minden társadalmi kötelék és forma hitelének megingatásáért a francia forradalom vérontásai legfőbb kútfejének tartanak s ki mégis ilyen kijelentéseket tett: „*Quel bien vaut la peine d'être acheté du sang de nos frères? La liberté même est trop chère à ce prix... Le sang d'un seul homme est d'un plus grand prix que la liberté du genre humain.*“¹² S ők bármely ártalom okozásának vétkétől annál tisztábbnak hitték magukat, mert — mint Rousseau, úgy B. is — meg vannak győződve arról, hogy a természet egyedül helyes rendjét tolmácsolják.¹³

Tolmácsolásukban az emberi közösség egy nagy családot képez, mivel létezésének első fokán is az atyai hatalom volt az, ami összetartotta; minden egyéb kormányforma ebben a kezdeti állapotban gyökerezik. A közös boldogság céljával egyesült család tagjai az együttérzés oly szálaival vannak összefűzve, hogy egyetlen érző testet alkotnak, melynek bármely tagját ért bántalom az egésznek a reakcióját vonja maga után. E társas létnek alapelve a jogegyenlőség, a benne élők ezért ellenségei minden előjogozottságnak; mégis amint Rousseau a természeti és örökletessel szemben igen jónak látja a választott arisztokráciát, B. is, a közönséges értelemben vett arisztokrácia kizárásával, megkülönböztet optimateket és népet, amazokat ennek legszebb díszei és igazi vezetőinek tekintve.

Kitérőben rá kell mutatnunk arra, hogy az egyes polgár és a társadalom fentebb érintett szerves vonatkozásba hozása megközelíti azoknak a felfogását, kik az államot mint organizmust vizsgálják. A szervesség gondolatát azonban a *Contrat social* vezéreszméjének megvilágításában oly kegyes csalásnak kell minősítenünk, mellyel Rousseau az ügyesen kieszelt társadalom-gépezetét működésbe igyekszik hozni. Elgondolása szerint ugyanis a társas élet küszöbe az államalkotó tagok közt kötött szabad szerződés, melyet az egyesülésből származó előnyök eszes mérlegelése előz meg. E szerint a társadalom lényegében egyéni és egynemű akaratoknak hasznossági elvet követő gépies összesítése. Midőn azonban a szükséges polgár-anyag így együtt van, a geniális

¹² Lettre de la Montagne.

¹³ Batthyány: id. m. III. f. befejezés.

szerző egyetlen szemrándítással lelket lehel a tömegbe, s egy pillantás múlva az egyedeken kívül és felette álló *volonté générale* jelenlétét állapítja meg. A váratlan fordulat szemtanuja aztán elbámulhat rajta, hogyan is *jött* létre az az eszmebeli közakarát, mely független az egyesek akaratótól. E kissé furcsa közbevetésünk arra a tényre akarja felhívni a figyelmet, hogy a racionalista gondolkodók fejtegetéseiben nem szokatlan az olyan gondolatcsuszamlás (lapsus), mely körül sehogy sem lehet helyreállítani a logikus összefüggést. De kár is volna a fáradságért, mert azt a bonyolult életműködést, mely szociális tapasztalásunkon keresztül tudtosodik bennünk, bajosan lehetne erőműtani levezetésekkel tenni érthetővé. Pedig ezt kísérelte meg Rousseau. Az ő elmélete a tapasztalás szerint végzetszerűen szerves és irracionális erők szálaival átszótt társadalmat különálló tényezők racionális kölcsönfüggésévé egyszerűsíti, hogy az így megbontott egységet aztán ismét közös vérkeringéssel lássa el. Ez oly elmejáték, melynek a valósághoz semmi köze, elgondolója azonban vakon hitt benne, s e tévedésében nem annyira gondolkozásbeli incohaerentiát kell látnunk, mint inkább kibélyegződését annak a romantikus kedélynek, mely okoskodásaival nem az igazságot, hanem a maga igazát kereste. A romantikus ember meggyőződésének mindig intuitív alapja van, ami nem egészen idegen a miszticizmustól. Bízvást (elmondhatjuk, hogy a felvilágosodás ideológusai nem mentesek az intellektuális exaltáltságnak attól a szédületétől, mely főleg politikai és szociológiai írókat ragadhat el utópiák alkotására. Seillière Rousseau műveiből idézett számos példával mutatja ki, hogy mily fokú misztikus izgottság járult például ahhoz, hogy az emberek természetes jóságába vetett hit egy szociológiai elmélet sarkpontjává legyen.¹⁴

Batthyányra nem bizonyítható rá a misztikus hajlandóság valami különösebb mértékben. Át nem értett tételek vagy rejtett értelmű dogmák hívő elfogadására többkevesebb hajlam minden politikusban megvan. Concha említi egy helyütt, hogy a választás elvének kormányzat, igaz-

¹²E. Seillière: Der demokratische Imperialismus, 1907. 127. 1.

gatás és jogszolgáltatás terén a szabadság egyedüli palladiumaként való fenntartása és a nemzet ezredéves ragaszkodásával, megmagyarázhatatlan szeretetével való igazolása, szemben az állam általános természetéből s az eszély és célszerűség követelményeiből vont eredményekkel, nem más, mint miszticizmus.¹⁵ Ha ez miszticizmus, akkor e vonás nem hiányzik Batthyánynál sem, mert politikai axiómáinak mintegy foglalata lehetne az a mondása, hogy „habeat itaque et plebs illud consolationis genus, se in negotia reipublicae influere ...“ Ebben a tekintetben annyira megy, hogy — mint Rousseau, ki a katonai tisztségek betöltésére szintén a választás használatát látja szükségesnek — nemcsak a kormányzat és igazgatás összes közegeit, hanem a hadsereg tisztjeit is a néppel akarja választatni. Batthyánnak a romantikus lelkiséghez való közelállását azonban sokkal felismerhetőbben tünteti fel munkáinak egynehány érzelmi vonatkozása. Ebből a szempontból ismét nagy hasonlóságot mutat Rousseauval, akinek jellemzésére, egy kritikusanak szavaival élve,¹⁶ el kell mondanunk, hogy társadalomelméletének kiindulópontja egy különösen nagyfokú érzékenység az emberek javarészenek nyomorúságos állapotával szemben, amivel együtt járt a segítség vágya, s a mód, ahogy e feladathoz fogott, vegyesen magában foglalja a filozófus racionalista fejtegetéseit és a költő romantikus álmait. Nos, Batthyánt szintén erős rokonszenve viszi a köznép felé. Részletesen foglalkozik a jobbagyság ügyével és semmit sem gyűlöl inkább a gyámoltalanok elnyomásánál. Joggal feltehető, hogy arisztokrácia és papság ellen intézett heves támadásainak rugója politikai meggyőződése mellett főképp a sínylődő nép iránti részvéte volt. Érzelmi attitűdjére jellemző egyébként, hogy midőn henye tétlenségben elpuhult s fényűzéstől mételyezett kortársait kell ostromoznia, a különben nyugodt és méltóságos modorú gróf írásaiból a szenvedély heve süt ki s az elkeseredés hangján kiáltja, hogy a hatalom a legjobbakat vagy megfélemlíti, vagy börtönbe küldi s úgy kezeli, mint régen az apagyilkosokat volt szokás.

¹⁵ Concha: A 90-es évek reformeszméi, 1885. 125. 1.

¹⁶ H. Rodet: Le Contrat Social et les idées politiques de J. J. Rousseau, 1909.

Nincs nagyobb kímélettel az egyház és a vallás iránt sem. Ő maga meg nem érdemelt kitüntetésnek veszi, hogy ellenfelei gyalázólag Voltaire-rel hasonlítják össze. Ismerői mindamellet egyhangúlag azt állapítják meg róla, hogy meleg, vallásos kedély. Lelkiségének Rousseauval való hasonlóságát Concha is meglátja, midőn azt írja, hogy „egész írói egyénisége magán hordja az érzelgősség és ábrándosság egy nemét, az emberbaráti szeretet ama melegét, mely a felvilágosodás emberei egy részét annyira megkülönbözteti a csak támadó, a multat gúnyoló, egyedül az értelemre támaszkodó résztől.”¹⁷ S ha vannak politikai ábrándjai, ezek valóban a demokrácia apostolának tanításaihoz tapadnak, mint ez az áradozó credo is: „A sokszor bizony árnyékba borított szociális szabadság vágya együtt született az emberekkel, örök-kévaló és mintegy megmásíthatatlan alapon nyugszik, mindig újraéled s az atya halálával feltámad a fiúban, a jelen korszak pedig valahogy kézről-kézre adja a jövő századoknak; felvirrad tehát valamikor az az örömteli nap, midőn a fejedelmek csupán a nép képviselőinek tekintik majd magukat s e magasztos tisztet a nép javára használják.“

Még kétkedései is teljesen Rousseauéi. Osztva ugyanis ennek felfogását, magától értetődőnek tartja, hogy igazi demokrácia nem is létezhet, mivel, úgymond, a nép választott tisztviselőiben mindig megvan az a hajlam, hogy a demokráciát arisztokráciává vagy enyhébb monarchiává alakítsák át. Nem sokkal utána pedig azt mondja, hogy véleménye szerint a hatalom ép oly körforgást végez, mint a csillagok: a demokrácia a monarchiának egyengeti az utat, mely viszont a katonai kormányzatnak adja át a helyet s ehhez közel áll már a zsarnokság. Ha aztán a szabadságvágy elsöpri ez utóbbit, a katalom birtokába jutott néptől csakhamar megint az előkelőkhöz siklik át a vezetés, kiknek egyenetlenkedése azonban újra a monarchiát támasztja fel. Ezt nevezi ő *circulus politicus*-nak, aminek feltevése némi eltérést jelez mestere felfogásától, ki a kormány elfajulásáról szóló fejezetben azt vitatja, hogy a kormányzat megmásulásának csupán egyetlen iránya lehetséges, mégpedig a kormányzó testület összébbszorulása útján, azaz ha a kormányzat mind kevesebbek

¹⁷ Concha, id. m. 135. 1.

birtoka lesz. Rousseau az utolsó fázisról az elsőre való visszatérést nem említi meg, csak azt jelenti ki, hogy az állam felbomlottnak tekintendő, ha a visszaélés útján bitorolt bármely formájú kormányzat ochlokratiává, oligarchiává, illetve tyranismussá fajult el, mivel ebben az esetben a társadalmi szerződés meg van szegve, a polgárok pedig jog szerint visszanyerik természeti szabadságukat. Hogy milyen az az állapot, melyben a társadalmi szerződés érvénye megszűnt, és hogy mint történik meg az átmenet egy újabb társadalom megalkotásához, e kérdéseket Rousseau ép úgy érintetlenül hagyja, mint Batthyány is óvatosan elkerüli annak kifejtését, hogy a szabadság mint söpörheti el a zsarnokságot. Mindkét író tehát egy tabula rasa elkövetkezésével számol, melynek körülményeit azonban hallgatással mellőzik, mivel a forradalomnak mindketten komoly ellenzői. Szociológiai elméletüknek mindamellett a forradalom, úgy látszik, ép oly elemét képezi, mint akár csak a társadalmi szerződés.

A Batthyány ellen emelhető vád legfőbb pontja csakugyan a higgadt bölcseleti szellem köntösében járó forradalmiság volna. De mégsem érheti őt az a szemrehányás, melyet Fraknoi az összes XVIII. sz.-beli magyar reformátoroknak tett, hogy t. i. doktrinárek, mindent általános elvekben fejeznek ki és Magyarország sorsának javítása helyett egy ideális államrend létesítése lebeg a szemeik előtt.¹⁸ Batthyány, bár elszánt újító, nem fanatikusa az elméleteknek, úgyhogy sokszor nagyon is eltér az ideális meggyőződésének iránya által megszabott vonaltól. Pl. a nép szuverenitásának bizonyítást nem kívánó tétele dacára a fejedelemnek megadja a jogot a nép gyűlésének feloszlatására, ha az a királyi tekintélyt fenyegeti vagy méltósága ellen tör, s loyális felfogását jellemzi, hogy a kormányzat olyan formájának híve — messze a 48-as alkotmány előtt — melyben minden törvényellenesség ne a fejedelemnek, hanem a végrehajló hatalom embereinek tulajdonítandó. Az emberi egyenlőség nagy chimaerája nem fogja el annyira, hogy ne számoljon a társadalom osztályai közt levő tényleges különbségek gyakorlati következményeivel. Tudomásul veszi, hogy „alia est plebis educatio, nobilium alia“; és konkrét előterjesztést tesz arra nézve, hogy mit

¹⁸ Fraknoi: Martinovics és társai; Századok, 1878. 16. 1.

lát szükségesnek a parasztyerekek oktatására, sőt, ami érdekesebb, a szigorú egyenjogúság hirdetése mellett hajlandó a nemesi születés előnyével bírók javára azt az engedményt tenni, hogy a hivatalok betöltésénél egyenlő hivatottság esetén elsőbbséggel bírijanak a nem-nemesek felett. S ugyan nem elegendő politikai tapintat jele, hogy a polgári szabadságnak liberális szellemű harcosa a jobbágyság elnyomott nagy osztályának, Ballagi és Concha által is elismert mérsékléttel,¹⁹ csupán szabad költözködést és a megművelendő idegen telken méltányosabb munkafeltételeket kíván biztosítani?

Annyi tény, hogy korai állásfoglalása mindazon eszmék mellett, melyek friss magként csak ép hogy széthullottak a magyar élet alvó televényén, a gyökeres reformok elszánt hívének tünteti fel őt, mai szemmel nézve azonban inkább a Kossuth-féle demokrácia derék előharcosát, semmint a levegőbe építő radikalizmus egyik izgága alakját láthatjuk benne. Esetleges túlzásaihoz pedig az szolgáljon magyarázattul, hogy a kor, melyben élt, életszükségnek érezte a meglévő viszonyokon való változtatást s hogy Batthyánynál sokkal kevésbé progresszív hajlandóságú fők sem vonhatták ki magukat azon ideák markoló ereje alól, melyekben új szociális átalakulások feszülését érezték.

3. Annak a lassú erjedésnek az érzékeltetésére, melyet Rousseau tanai még a konzervatív hajlamú férfiak gondolkozásában is előidéznek, igen érdekes példát nyújt Reviczky József politikai kézikönyve.²⁰ Reviczky, ki utóbb a politikai tudományok tanára lett a pesti egyetemen, azon írók közé tartozik, kiket tisztán olvasottságuk képesít és utal az írásra; saját mondanivalójuk nincs, s ezért óvatosak és határozatlanok. Nem egyéni vizsgálódásaik és elmélkedéseik eredményeit adják, hanem eklektikus körültekintéssel idegen mezők virágait gyűjtik össze. Az ilyen államtudományi írókról szerzett benyomásunk nem a megújhodási áramlatba bekapcsolódott szellemi erők előrehullámzásának képét

¹⁹ Ballagi G.: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig; 1888, 325. l. — Concha, id. m. 131. l.

²⁰ *Introductio ad politica regni Hungariae*, 1790. Névtelenül jelent meg, de Szinnyei és Petrik is Reviczky neve alatt közlik.

adja; ellenkezőleg annak vagyunk tanúi, hogy a régi világ elsáncolt vízeire mint lopakodnak be a friss áramok s derék magyar urakat mint vesztegetnek meg a teljes horderejükben előttük meg nem nyilatkozott új tanok. A tollúkból kikerült könyvek mint különböző fokú átszűrődés produktumai állnak elő s így figyelmünk inkább csak arra irányulhat, mekkora rést jelentenek a régi rendszer falain Rousseau hatásának nyomai.

Reviczky munkája oly általános normákat tartalmazó kézikönyv, mely a politikai tudományok akkori állásának összefoglalása akar lenni különös tekintettel a magyar állapotokra, miért is okfejtéseinek alapját sokszor a hazai törvények alkotják. Szerzőnek az előszóban megjelölt célja, hogy — ha ő nem is tette mindenütt eredménnyel — legalább alkalmat nyújtson másoknak a haza boldogságáról való sikeresebb elmélkedésre. A mű alapmotívuma: az egyéni boldogulás legjobb módjának keresése az állam keretében. Ez az eudaimonisztikus szempont bélyegződik ki a munkán elejétől végig. Fejtegetéseinek középpontjában az egyén áll s könyve is az egyéni boldogság követelményei szerint épül fel. Mindjárt az előszóban meg vannak jelölve e követelések fokozatai is. A polgár elsőrendű szükséglete egyrészt a béke, másrészt az élet- és vagyonbiztonság; e kettőnek a tárgyalása teszi tehát az első két fejezetet, melyek „de securitate externa“ és „de sec. interna“ szólnak. Mivel azonban az államnak gondoskodnia kell az élet kényelméről is, szól egy fejezet „de publicis regni commodis“ s egy másik „de ornamentis Hungáriáé.“ A záró fejezet pedig a közboldogságnak az utódokra való átszállításáról, illetve ennek biztosítékairól beszél.

Már e rövid áttekintés is kézzelfoghatóvá teszi a korabeli filozófia individualizmusának befolyását a könyv szerzőjére. A *Contrat Social* hatása még kétségtelenebb. Olvasott ember léte Rousseau-nak nem egy művét ismeri, bár csak D'Alemberthez a színházakról írt levelét említi meg; a gyermekek nevelésével kapcsolatban pedig olyan kijelentéseket tesz, melyekből következtetni lehet az Emile ismeretére. Ami Rousseau politikai eszméinek átvételét illeti, arra Eckhardt

is rámutatott, felhozva egy-két tárgyi megegyezésüket.²¹ Célunk lévén azonban a pusztá megjelölésen kívül némileg a hatás természetének elemzése is — Reviczky igen alkalmas iskolapélda, — kénytelenek vagyunk 'esetleges ismétlések árán is bővebben foglalkozni vele.

Rousseau hatása teljes súlyában mutatkozik meg mindjárt az első fejezetnek bevezető szavaiban. „A szabadság az emberi nem legfőbb dísze. Természetből fogva ugyanis mindannyian szabadnak születünk. Különös okai kell hogy legyenek tehát annak, hogy szabadságunkat szabályozni hagyjuk. Mert róla teljesen lemondani a természet joga tiltja. Valamint ugyanis a természetjog sérelme nélkül a kezdetleges állapotban senki sem mondhat le önmaga és hozzátartozói fenntartásáról, úgy mi sem foszthatjuk meg magunkat az államba tömörüléssel attól a szabadságtól, melyet a természet az értelemmel felruházott embernek adott. Mert elvégre bármilyen formáját választottuk is a kormányzatnak, két sajátos és lényeges jognak mindig“ érintetlenül kell maradnia. Az egyik az egyes polgárok, a másik az egész állam szabadságának a megóvása.“ E szavakban észrevehetőleg több a lelkesedő retorika, mint a mondanivalóknak logikusan világos egymásból következése. Érezhető, habár nem zavaró ugrás van pl. szabadon születtségünk bejelentése és azon okok keresése közt, melyek miatt szabadságunkat korlátozni engedjük: hiszen még meg sem mondta, hogy a szabadság korlátozott, igaz, hogy ez a szillogisztikus kikerekítettség nem szükséges a megértéshez, s ha mégis figyelemmel vagyunk rá, annak oka az, hogy a közölt hely ilyen elliptikus formában is élénken emlékeztet Rousseau hírhedt ellentétére: „L'homme est né libre et partout il est dans les fers.“

Reviczky bevezető szavai tehát a Contrat Social ismert intonációjának szaggatottan érkező visszhangja s hogy csakugyan Rousseau gondolatmenetériek reprodukálásával van dolgunk, mutatja az is, hogy kevéssel alább a természeti állapotból a polgári viszonyok közé való átmenetet érinti, kijelentve, hogy a polgári társadalom alapja az a megegyezés, mellyel az emberek a libertás naturalis helyett — hol azt te-

²¹ E c k h a r d t S.: A francia forradalom eszméi Magyarországon; 46. l.

hették, amit akartak — inkább a libertás civilist fogadták el, melyben pusztán azt szabad cselekedni, amit a törvények megengednek. Később még szükségesnek látja védelmére kelni ennek az akaratkorlátozásnak s elmagyarázza, hogy a törvények nemcsak nem korlátozzák, de tökéletesítik szabadságunkat; amivel viszont erőtlenné teszi annak a hosszú érvelésnek, melyet Rousseau a polgári állapot előnyeit illetően e csattanós formulában foglal össze: a társadalom kényszeríti tagjait, hogy szabadok legyenek.

A szabadság két neme, a természeti törvény, a kezdetleges/állapot, a polgári állapotot bevezető megegyezés, a kormányzat formájának a megválasztása, mind olyan fogalmak, melyek a rousseau-i eszmekörből vannak merítve s melyek végső következményeik levonásának mellőzésével még könnyen voltak illeszthetők a rendi gondolkodás keretébe, sőt némiképp annak támogatására is szolgálhattak, aminthogy itt valóban ezt a szerepet töltik is be. Reviczky-nél tehát legfőbb bizonyos fogalmi rendszer átvételéig terjedő formális hatásról beszélhetünk, mely semmiesetre sem járt együtt a demokrata felfogás elsajátításával. Legjobban kiviláglik ez a „népfelség“ emlegetésénél, melynek körébe Reviczky csupán a karokat és rendeket foglalja. Szerinte az érdemleges nemzet a kiváltságosokból tevődik össze s egy helyütt, ahol az insurrectionalis militia szabályozásáról beszél, a nemeseknek a modern hadviselés igényeinek megfelelő kiképzését sürgeti.

Annál inkább meglephet tehát az, hogy találunk könyvében olyan szakaszt is, melynek címe arra enged következtetni, hogy a privilégiumokat a közre nézve veszélyeseknek tartja bizonyos esetekben, mégpedig, a szöveg szerint, ha az egyeseknek adott előjog az egésznek a rovására megy, mivel a belbiztonsághoz hozzátartozik az is, hogy az egyik polgárnak ne legyen oka tartani a másiktól, azaz mindenki egyenlő feltételek közt éljen. E hely a leghitelesebbnek látszó egyenlőségi nyilatkozat, s nem értenők az összefüggést, ha nem ismernők a köz- és főnemesek közti hagyományos féltékenységet; így azonban könnyen felismerhető a Tripartitum „una eademque nobilitas“-a a modern egyenlőségi törekvések köntösébe öltöztetve.

Reviczky típusa azon jóakarátú konzervatív politikusoknak, kik a lemaradni nem akarók igyekezetével sietnek az új idők hozománya elébe, régi meggyőződéseiket azonban nehezen tudják levetni. Az állandóság szereteténél fogva lesz a „securitas“, az állami utilitarizmus e legfőbb java védelmezőjévé s ellenségévé minden rendbontásnak. Loyalis híve az osztrák császári háznak, mivel mentesít a királyválasztás rettenetes zavaraitól; ellene nyilatkozik azoknak, kik a törvényhozó és végrehajtó hatalom megosztlásának formáján kifogásolni valót találnak; hirdeti a vallási türelmet, amely téren ha még van valami tennivaló, hát a modern viszonyoknak és az igazi polgári társadalom elveinek megfelelőleg intézkedjenek az ország rendjei.

De nem feledkezik meg a jobbagyságról sem. Lehetőleg óvatosan és kíméletesen említi meg a jobbagyok nyomorú sorsát, mely napról-napra rosszabbodik. Ő maga még nem bélyegzi meg azt, hogy a nemesek nem vesznek részt a közterhek viselésében, de igazat ad azoknak, kik ezt méltatlannak tartják, mivel a polgári társaság, sőt az egyenlőség törvényei is köteleznek, hogy a közös terhek és közös kényelem ellátásáról együttes erővel gondoskodjunk. Mintha azonban meggondolná a dolgot, mert talán akaratlanul is többet mondott a kelletténél, avval igazítja magát helyre, hogy törvények idézésével igyekszik a nemesi privilégiumok jogszerűségét igazolni. Ezek az előjogok, úgymond, a király és nemzet megegyezéséből folynak, abban pedig minden nép egyetért, hogy az ily kölcsönös megegyezést szentül tiszteletben kell tartani. Ami pedig a jobbagyok sorsát illeti, befejezésül annak a reményének ad hangot, hogy a rendek a könnyítésekről gondoskodni fognak annál is inkább, mivel ebben a tekintetben egész Európa gondolkozása megváltozott. Ép az utóbbi esztendőkből ugyanis némely nemzet felvilágosodott nemessége kezdi a parasztokat ember- és polgártársainak ismerni el.

Reviczkynél láthatólag a régi és az új felfogás vívja lassú létért való küzdelmét. Mert míg egyrészt tekintélyi támaszt keres a réginek a megtartására, másrészt fogékonyságot mutat az újjal szemben s megértőleg vesz tudomást a tőle részben idegen törekvésekről is. Mindjárt megjegyezzük

azonban, hogy nem mindig találjuk meg a megértés készségét ott, hol felfedezzük az új eszmék nyomait.

4. Azt az érzéketlenséget, mellyel a tőlünk tökéletesen idegen eszméket szoktuk sokszor kisajátítani, B a l l a Sámuel példázza kitűnően, ki a josephinismusra következő politikai ellenhatás idején jelenteti meg az erdélyi vonatkozásokat különleges figyelemben részesítő magyar jogtörténeti munkáját.²² Már a könyv címében megnyilvánuló partikularizmus, hogy t. i. Erdély törvényeinek tárgyalását ígéri, holott tulajdonképen magyar alkotmány történeti fejtegetéseket ad, jellemző a munkának egyéb szempontokból is csupán részleges érdekeket felölelő szellemére. Balia ugyanis a modern észjog elveinek magáévá tételével azt tűzi ki célul, hogy a magyar történelemben a népszuverenitás tényét domborítsa ki, ugyanakkor azonban a népen csupán „az urakat és nemeseket“ érti, amint a rómaiaknál is, úgymond, csak azok tartoztak a populushoz, kiknek megvolt a *ius civitatis romanae*. A népnek ilyen felfogása mellett természetesen mindaz, ami a demokrata írónál a nemzet összességét megillető jogoknak a követelése, nála kizárólag a nemesi előjogok történeti alapjának a modern jogelmélettel való megszilárdítását szolgálja. Könyvének még az a különössége is megvan, hogy míg a legtöbb korabeli politikai író és jogász a felvilágosodás eszméi nyomán az állami berendezkedésnek és a közéletnek bizonyos jogeszményekhez való alkalmazását kívánja a jövőre nézve, addig Balia a jelen igazolásául a történeti tényeken egy múltba visszaható adaptatiót hajt végre, azaz a XV III. sz. jogfelfogása szerinti magyarázatát adja a magyar alkotmányfejlődésnek, amit egyébként mások is megtettek.

Következetlenségei ilyenénkép, ha megbocsáthatók is, csak megerősítik azt a tapasztalásunkat, hogy az átvett eszméket nem emésztette meg. A társadalmi szerződés alapján álló elméletírók jogkikövetkeztetéseinek praemissája mindenkor az, hogy az emberek egyenlőknek születtek s eredetileg függetlenül, a legteljesebb szabadságban éltek egymás mellett. Az életmódnak ez a formája egy mindenképen meg-

²² Balia S.: Erdélyország közönséges nemzeti törvényeinek első része. A törvényszerző hatalomról. Kolosváratt, 1791.

határozatlan állapot, melyre nézve a szerződési-elmélet Rousseau-t megelőző író is nemcsak egymásnak, de sokszor önmaguknak is ellentmondanak. Balla első tétele szintén az egyenlő szabadságban való születés. Az államalkotó szerződést megelőző életnek azonban olyan képét vázolja, mely már bizonyos jognak az uralmát tünteti fel, holott az említett tan szerint minden jog a szerződésből folyik. Szerinte a családi közösség, mely már maga kötelességeket von maga után apák és gyermekek számára egyaránt, egy egész nemzetség együttéléseig is kifejlődött; a közös élet nehézségei azonban szükségessé tették a javak megosztását s evvel létrejött a személyi tulajdon. A tulajdon bizonytalansága ezután megint az egyesülés szükségét szüli meg s az emberek ismét helyreállítják az együttélést, melyet ezúttal azonban módosít „a kölcsönös oltalomra és segedelemre“ vonatkozó szövetségi szerződés. Hogy többet ne mondjunk, kissé önkényesnek tetszik az oly gondolatmenet, mely felozlat egy családi közösséget, hogy tagjait azután újból összehozza, mert, mint mondja, a polgári társaságba való együttélés kiváltkép nemzetségek szerint történt. A szerződéselmélet hívóinek szempontjából pedig nem kevésbé különös az a filius ante patrem is, hogy valaki tulajdonjogot teremt, mielőtt gondoskodott volna annak elismertetéséről, s a szerződés utóbb csupán biztosítéka kíván lenni egy már azelőtt fennállott jogrendnek.

Okoskodásainak sarkpontja egyébként az, hogy a főhatalom *ex primitivis gentium pactis* származik; a szabad nemzetek külön megegyezésükkel hozták létre s önként vették alája magukat. Ismételten rátér arra, hogy a főhatalom a pogány korszak alatt a népnél, vagyis a „magyar nemzeti közönségnél“ volt, s Álmos meg az utána következő vezérek csak a végrehajtó hatalom gyakorlására kirendelt „felső tisztek“ voltak. Szent Istvánnal változott meg azután a helyzet annyiban, hogy a törvényhozó hatalmat a király a néppel, a végrehajtó hatalmat pedig egyedül a király, de a törvényhozó hatalom ellenőrzésével gyakorolta.

A minden hatalmat a néptől származtató gondolatformába érdekesen illeszkednek bele az ekkoriban épen virágzó történelmi kutatás és őstörténeti érdeklődés eredményei. A nagy becsüléshez jutott Anonymusból ismert vérszerződés

Ballánál annak bizonyítására szolgál, hogy a magyar állam a szerződési elméletben körülírt szabályok szerint alakult meg. Az „esküvésnek“ 3. pontja ugyanis azt mondja: „Azok a fejedelmi személyek, kik Álmost vezérüknek választották, maguk és az ő fiaik a vezér tanácsából és az ország tisztességétől soha meg-ne fosztassanak.“ Balla-értelmezése szerint a szerződés eme pontja szerint a nemzet az, kit nem lehet az igazgatás jogiból kizárni. Turóczi és Anonymus krónikájából még azt is be akarja igazolni, hogy a törvényhozó hatalmat „közönséges gyűlésben“ gyakorolták és hogy a közügyek intézésében minden magyarnak volt szavazata. A folyton megújított hitlevelek (diploma inaugurale) sem egyebek, mint az eredetileg kötött szövetségnek a nemzet és király közti megújítása, azaz megismételt szerződések.

Ballánál tehát a racionalizált államfelfogás a nemesség érdekeinek szolgálatába van állítva. A jelenség nem szokatlan; láttuk már Reviczkynél, s Eckhardt bővebben is megemlékezik róla, nemesi radikalizmusnak nevezve azokat a törekvéseket, melyek rendi jellegük dacára érveiket a felvilágosodás fegyvertárából veszik. Köztudomású tény különben, hogy tulajdonkép ez a rendi megmozdulás volt az első fázisa a demokrata eszmék elterjedésének és így szinte semmi meglepő sincs abban, hogy a feudális keletű előjogokat majdnem ugyanavval a terminológiával védik, mint a polgári egyenlőség követeléseit.

Szembeötlő az eszméknek ez az eredeti jellemükből való kivetkőzése a *Vox litteratorum* c. röpiratban,²³ melynek ismeretlen szerzője a társadalmi szerződést is felhasználja arra, hogy a nemesség előjogait megvédje a magyar közhivatalokat elárasztó külföldiekkel szemben. Teszi ezt pedig ugyanakkor, midőn pl. B e l n a y A l a j o s szintén a társadalom megalakulásának céljából folyó jogegyenlőségre hivatkozva tiltakozik az országgyűlésnek azon határozata ellen, mely a nem-nemeseket kizárja a hivatalviselésből.²⁴ Mindketten saját osztályuknak sérelmesnek tartott mellőzése miatt szállnak síkra s jellemző, hogy mindkét esetben a rousseaui társada-

²³ *Vox litteratorum Hungariae filiorum ad Comitata regni anno 1792-di.*

²⁴ L. Eckhardt, id. m. 47. 1.

lomelméletnek jut ki a feladat, hogy érveket szolgáltatson a hatalom élvezetében háttérbe szorított osztálynak.

A *Vox litteratorum* írója, hogy a hatalomban való, részese-
sedés jogalapját kimutassa, az egyesületi szerződésre, mint
a közhatalom kútforrására megy vissza. Fejtegetése szerint
szabad jogú és elkülönzött életet élő elődeink a közös boldo-
gulás és nyugalomban élés céljával testületté egyesültek s az
N államot megalkotva egyúttal azt is elhatározták, hogy kinek
a kezébe teszik le a törvényhozó, felügyelő és végrehajtó ha-
talmat, mint amelyek együtt alkotják a polgári felséget. Az
a fizikai vagy erkölcsi személy aztán, kinek a hatalom át-
szállításával a társak alávetették magukat, az összes ügyek
végzésére való képtelensége folytán mások segítségét is kény-
telen volt igénybe venni, s így alakult ki egy hivatalviselő
osztály. — Külön érdekesség számba mehet, hogy milyen
okoskodás alapján bizonyul visszaélésnek az, idegeneknek
közhivatalokban való alkalmazása: „Az állam bármely tagja,
úgymond, már magából a polgári társulás egyezményéből
kifolyólag is kötelezve van a közjó minden lehető módon
való előmozdítására, következésképp meg is illeti őt a jog mind-
annak a megtevéseire, amivel e köteletségét teljesítheti. Már
pedig a polgár a közjó előmozdítására jobban be nem foly-
hat, mint hogy ha egy közhivatalt vállalhat el.“ Az a legér-
dekesebb benne, hogy ez okoskodásának a hatálya kizárólag
a nemesekre terjed ki.

Emellett természetesen nem hiányzanak az oly könyvek
sem, melyek a társadalmi szerződés eszméjének egyenes
visszautasítását tartalmazzák. S mivel a felvilágosodás esz-
méi körüli harcok leírásánál nem csekély érdeke van a reak-
ció irodalmának is, egy oly antifilozófiai munkáról teszünk
itt említést, melyről eddig nem számoltak be.

A mű címe: *Der Patriot aus Grundsätzen*. (Pesth, 1797.).
Szerzője nincs megnevezve, csupán szellemi uniformisát le-
het felismerni annak a keményen hadakozó tábornak, mely
különösen vallási okokból üldözi a felvilágosodást és terjesz-
tőit. A nemrég elfojtott Martinovics-összeesküvés jó alkal-
mat nyújt neki, hogy rámutasson a filozófia nagy veszé-
lyeire s így kerül sor a társadalmi szerződés kritikájára is,
amihez az anyagot a korabeli német folyóiratok és antifilo-

zófiai művek nyújtják.²⁵ A társadalom kialakulásának kérdésében a theokratikus felfogás híve; a társas együttélés isteni akarat kifolyása, mondja egy helyen, amivel még összeegyeztethetőnek tartja az ilyen kijelentést: a polgári társadalom több független ember egyesülése egy közös főség alá. A keresztény vallást az állami élet zsinórmértékéül ajánlja, «gesz heterogén forrásra mutat azonban az a tétele, hogy az emberi boldogság legfontosabb tárgyai a személy- és vagyonsbiztonság s az élet örömeinek az élvezete. A racionalista felfogás formulái tehát hellyel-közzel beférkőznek támadói gondolkodásába is, sőt az észszerűség követelése lesz sokszor maguknak a támadóknak is a fegyvere. így hozza fel a könyv szerzője a társadalmi szerződés ellen a következő kifogásokat: hamis feltevés az, hogy valamely országban a lakosok összejöttek volna egy közös megbeszélés céljából, mert ennek rengeteg akadályja van, de meg egy terület lakóinak sem állt szabadságában, hogy a szerződéshez hozzájáruljon vagy sem; különben pedig egy ily szerződés gyenge kötelék lett volna az állam összetartására. S még tovább menve a fegyverek visszafordításában, magából a Contrat Socialból idézi azokat a nehézségeket, melyek kétségessé teszik az igazi demokrácia létezését. A demokratikus államnak ugyanis, mondja Rousseaut ismételve, olyan kicsinek kell lennie, hogy nélkülözhesse a képviseletet vagy hogy legalább a képviselők minden egyes esetben megismerhessék és követhessék a nép akaratát. A nép nagyobb részének viszont igazi filozófusokból kellene állnia s ugyanakkor a vagyonnak lehetőleg egyenlően kell megoszolnia, különben egyrészt a tudatlan tömeg volna a kormányzó, másrészt pedig a gazdag megvásárolhatná a szegények szavazatait.

A 18. század államelméleteinek jól megérzett képzeleti jellegére különben nem annyira dialektikus úton, mint inkább ösztönösen alkalmazott s érzelmi telítésű megjelölésekkel mutat rá, melyekből kihangzik a leplezni nem is akart bosszankodás. A politikai reformerek újításvágya érthetetlen

²⁵ Egy néhányat maga a szerző is felsorol belőlük: Magazin der Kunst n. Litteratur; Revolutions-Almanach: M. Payley's Grundsätze der Moral u. Politik; A. I. Pföter: Betrachtungen über die Quellen u. Folgen der merkwürdigsten Revolutionen unseres Jahrhunderts; J. G. Heinnann: Appel an meine Nation über Aufklärung.

előtte, mivel a tökéletesség minden emberi műnél csak veszedelmes felragyogó agyrém. A politikai szabadságnak az a fajtája, melyet Rousseau tanít, hogy t. i. minden embernek természetes és elidegeníthetlen joga a törvényhozásban való részvétel szavazata útján, nem más, mint fantazma. A természetes egyenlőség pedig légvár. Attól a homályos kitételétől eltekintve, hogy a politikai egyenlőtlenség szüli meg a polgári egyenlőséget, általában igen helyes elvet vall, midőn az állam polgárainak egyenlőségét abban látja, hogy a törvények egyforma védelmet nyújtsanak a társadalom bármely rendű tagjának. E kijelentése azonban a saját maga javallta rendszerben is írott malaszt marad, mert pl. az öröklődő nemességet, mint amely a közjót mozdítja elő, az ilyen képzelt, sőt részben machiavellista okokból véli fenntartandónak: A nemesek a nyert kiváltságoknál fogva jobban érdeklődnek az állam jóléte iránt és emelik a király tekintélyét; legfőbb előnye pedig a nemességnek, hogy a nép így kevésbé lesz áldozata bizonyos ábrándoknak és csáboknak. A forrongások megelőzésének ugyanis az az egyetlen eszköze, hogy megosszuk a tömeget s különböző osztályokat alkossunk, melyek mindegyikének megvannak a saját érdekei és előítéletei. Azonkívül a nemesség arra is jó, hogy a vagyonok halmozódását és egyenlőtlenségét megakadályozzuk, mivel a nemes úri mivoltánál fogva kötelezve érzi magát bizonyos fényűzés kifejtésére, ami megint az ipart és a kereskedelmet fejleszti és a pénzt körforgásban tartja. — Utóbbi gondolata azonban már Voltaire tanítványának mutatja a modern eszmék e következetlen támadóját.

E reakciós irat különben már abból az időszakból való, melyben a császári kormánynak sikerült a megfélemlített szabadgondolkodást teljesen elnémítani s ezzel vagy három év tizedre megszakítani a politikai reformok szükségét hirdető eszmék beérésének és nyílt színen való tárgyalásának folyamatát. A Martinovics-féle összeesküvéssel elejtett fonál felvételéhez majd csak a júliusi forradalom ad valamely ösztönzést, az 1830-as évek gondolkozása azonban már lényegesen különbözik előző századbeli forradalmi kezdeményeitől. Nemcsak iskolázottabb és lehiggadtabb, hanem főképp gyakorlatibb és bizonyos gazdaságpolitikai érdeklődéssel színezett, amit kétségkívül Széchenyi fellépésének tulajdoníthatunk.

5. Iktári gr. Bethlen Domokos „A nemzeti jólétről“ (Bécs, 1831) szóló értekezése az első munka, mely a Széchenyi megindította mozgalom célkitűzéseinek hatásaként új eszmeáramlatok felé való orientálódás és a Rousseauto! való eltávolodás félreismerhetetlen jeleit mutatja. Az előző század lázadó szavú ideológusai helyébe gyakorlatias gazdaságpolitikusok lépnek, kik a közélet kérdéseire szólva visszaradiálnak a merész rendszerek forradalmas megvalósításának gondolatától s meggyőződésük Bethlen szavaival kifejezve az, hogy „az emberiség boldogítására legcélarányosabb az okoskodó értelem szerint systemába vett státus tudományához mindenkor lépcsőnként közelíteni s így szüntelen jobbra törekedni.“ A társadalmi szerződés eszméje háttérbe szorul gondolkozásukban s a társadalom megalakulásának indítékai közt anyagi okok mellett erkölcsi szükségszerűséggel is számolnak. A hasznossági elvtől megválni nem tudó racionalista felfogás azonban még mindig befolyásolja a megalakulásról vallott nézeteiket. Bethlen pl. az állam önkéntes elhatározáson alapuló létrejöttének még el nem nyomott gondolatát árulja el azokkal a szavaival, melyek szerint „midőn az egyes személyek familiái, a familiák pedig bizonyos egyezések szerint polgári életbe állnak össze“, akkor az emberi élet két fő céljának (anyagi és erkölcsi) megvalósítására törekcsenek.

Bethlen értekezésének foglalatja tulajdonképen a merkantilizmus, fiziokratizmus és az industrializmus kritikája s így a társadalmi életnek kizárólag gazdasági oldalával foglalkozik, ami azonban magát a társadalom megalakulását illeti, e kérdésben, mint láttuk, felfogását halványan még a Rousseau-féle elgondolás színezi.²⁶ Egyébként azt tapasztaljuk, hogy a különböző gazdasági rendszerek megismeréséből fejlődött gyakorlati érzék szinte teljesen elapasztja a politikai romantizmusnak érzelmi forrásait s úgy látszik, mintha az emberek elfordultak volna az állam céljának, berendezkedésének szubjektív szempontú elméleti fejtegetésétől. Ha fel is merül ennek a gondolata, nem helyeznek rá súlyt. A

²⁶ Rousseaut alighanem nagyra tartja, mert a fiziokrata Quesnay működésének korát a pontos évszámokon kívül még azzal is megjelöli, hogy „Rousseau életidejéből való volt.“

társadalom megalakulásának hipotéziséből elfogadják a bizonyos céllal való voluntarisztikus létrehozás mozzanatát, de egy pillanatig sem állnak meg az ebből folyó szabadsági és egyenlőségi elvéig taglalásánál. Szepsi Szabó Gergely a politika problémáját így veti fel: „A polgári társaságnak bizonyos vége és megegyezése van, melynek elérésére összeálliották, kérdés pedig, melyek azok a végek?” — s az erre adandó feleletkép aztán beszél könyvében a közcsendről, a mérgek árusításának tilalmáról, a dögvészről, a csecsemők életének biztonságáról s több effélérről.²⁷ A politikai gondolkodás egyelőre elveszti az elvont jogbölcselet és az átfogó történet szemlélet saját birodalmában határt nem ismerő saszárnnyait; tekintete is rövidebbre ér, a közelben lévő dolgokon állapodik meg, apró előnyöket méreget s fantázia nélkül keresi a praktikus berendezkedés eszélyesebb módjait.

Legkibélyegzettebb terméke ennek az államháztartási pragmatizmusnak, mely mintha papucsban járó mása lenne az előző kor fiatalos iramú eudaimonizmusának, S a s k u K á r o l y Boldogságtudománya.²⁸ A könyv hasznos tudnivalókkal szolgál a közigazgatás s közgazdaság legaprólékosabb kérdéseiben, s épúgy beszél az államhatalom egyes ágainak megoszlásáról, adókivetésről, katonáskodásról és a tisztviselők fizetéséről. S bár a szerző igen imponderabilis dolog keresésére adta fejét, értekezésében a mélyebb alapvetésnek nyoma sincs, ellenkezőleg kissé sommás rövidséggel jelöli meg a boldogság két legbiztosabb talpkövét; az első: az egyes ember és a közösség egyformán semmi olyat ne tegyen, amivel jólétét megronthatná; a második: tegyen meg mindent, ami jólétét gyarapíthatja.

Ez egyszerű okoskodásnak bővebb alapot adandó, Rousseau panaceájához, az embert a társadalmon kívül megilletett jogok és szerződéses korlátozásának elméletéhez folyamodik. A társadalomnak, azt mondja, „teljesen meg kell hagynia az egyes emberek természeti szabadságát, vagyis boldogságuknak teljes tetszésük szerint eszközölhetését, mellyel a társaságon kívül bírnak, azaz mind személyi, mind

²⁷ Szepsi Szabó Gergely: Politika. Útmutatás a polgári társaság igazgatására. Buda, 1841.

²⁸ S a s k u K á r o l y: Boldogságtudomány vagyis mimódon teheti magát az emberi nemzet lehető legboldogabbá? Budán, 1842.

vagyoni, mind cselekvési szabadságukat; s csupán azt szabad és kell megkívánnia, hogy az egyes személyek természeti szabadsága egymás megsértése nélkül álljon fenn egymással a társaságban.“ Az egyes állami intézmények tárgyalása előtt szükségesnek látja általános alapelvek előrebocsátásaként a Contrat Social társadalomelméletét vázolni, mely vázlatban azonban feltűnően ki van domborítva az állam összerakható-szétbontható gépezet-jellege. Sasku figyelmét ugyanis elsősorban az államnak mint egy érdekes műszernek a működése köti le s körülbelül az emeltyűk és rugók ügyes emberre valló összetétele foglalkoztatja leginkább. Közellátó szellemének ez felel meg legjobban. Rousseau régi tanítványai ösztönzést, bátorítást, törekvéseikhez jogcímet kerestek mesterük könyvében; jelenleg inkább államgépezetének kiszámított pontosságát bámulják.

Az érdeklődésnek ilyen irányára vezethető vissza, hogy Rousseau azon számműveletét, mellyel a polgárok szabadságát, illetve a törvényhozásra bírt befolyását hányados alakjában fejezi ki, Sasku szintén átveszi s ekként adja tovább: „Fontosságát az egyes társaknak ki is lehet számítani; számra nézve t. i. ki-ki, mint egy tagja a társaságnak, annyiszorta fontosabb az egészre nézve, minél kevesebb személyekből áll az; erőre nézve pedig annyiszorta fontosabb, minél közelebb jár az ő ereje az egésznek erejéhez; és így minden egyes társ fontossága mind számra, mind erőre nézve külön-külön az egész társaság számához és erejéhez képest megfordított arányban áll.”²⁹

Rousseau matematikai formuláinak hatására vall az a szubtilitás is, hogy „a társaság, noha képzeletileg minden tagjai összes erejével bír, de tetteleg csak akkor bír azzal, mikor minden tagjai egy akaraton vannak s egy célra dolgoznak.”³⁰ A társaságban egyesült erők legnagyobb hatékonyságát, valamint megbénulását szintén számtani viszonytal fejezi ki: „Ha fele a társaságnak... vagy még tán számosabbak, a másik részt elnyomják, már vége a társaságnak, mint eddigi társaságnak, s ekkor az a természeti erőknél... állapotjába esett vissza.“ Ehhez még hozzáteszi, hogy az így fel-

²⁹Sasku, id. m. 20. 1. Y. ö. C. S. III. rész, 1. feje.

³⁰Id. m. 9. 1. Hasonló értelmű kijelentés a C. S.-ban IV. r. 1. feje.

bomlott társaság tagjainak, ha helyre akarják állítani a rendet, ismét „új egyezsége, vagyis társasági szerződésre“ kell lépniök akár nyíltan, akár hallgatólag.

A szerződésen alapító társadalom képzeete tehát Saskunál már szinte iskolás egyszerűségű alakban szerepel. Számára az állam egy simán forgó kerékrendszer, mely ha lejárt, egy egyszerű súlyáthelyezéssel újra megindítható. E súly a könnyen alkalmazható társadalmi szerződés. S az óramű járásának zavartalanságát még azzal is elősegíthetőnek véli, hogy a különvéleményen levő kisebbségnek az államéletből való könnyű kikapcsolódást biztosít; a társasági szerződést szerinte ugyanis úgy kell megalkotni, hogy „a kisebb rész kényszerítve ne legyen a társaságban akkor is megmaradni, ha az teljesül, amit a nagyobb rész akar, mert úgy a kisebb rész a nagyobbak rabjává lenne.“ Az államnak e végletekig mobilizált alakban való felfogása még Rousseau is túltesz, mert ő legalább elismeri a többség akaratának kötelező voltát s azt mondja: „Ha az ellenkező nézet kerekedik felül az enyémen, ez annyit bizonyít csak, hogy tévedtem s amit közakaratra tartottam, nem volt az.“

Végeredményben Sasku mentalitását nem nevezhetjük forradalminak. A történeti fejlődés iránt való érzék hiánya azonban nála már olyan mérvet ölt, mely az intézményekben rejlő erő felismerése tekintetében nem áll mögötte annak a támadó racionalizmusnak, mely a múlt hagyományai iránt teljes közönyt érez. — Csak mint nagyfokú politikai hiszékenységre jellemző körülményt hozzuk fel, hogy egy kozmopolita velleitással szükségesnek hirdetett világnyelv megváltoztatására alkalmasnak tartja a sors útján való döntést. Ez az egyetlen példa is eléggé rávilágít arra az élettelen matematikus látásmódra, mely az államalkotó erők szövedékében nem veszi észre az egyéni és kollektív lélek mélyén gyökerező eleven szálakat.

6. A harmincas évek újraéledő politikai mozgalmaira nézve megállapíthatjuk, hogy a nemzetgazdasági szempontok előtérbe tolódásával egyidejűleg a közfigyelem a francia forradalom szellemi forrásairól a forradalom vívmányaira térül s a hirtelen fejlődésnek induló liberalizmus többé már nem elméleti alapokat keres szabadságtörekvéseinek, hanem maga is tényleges reformokat akar végrehajtani. A reform-

korszakban tehát Rousseau közvetlen hatása jóformán megszűnik s a Contrat Social az előtt egyedülálló tekintélyen a tanítványok és a gyakorlati megvalósítók osztozkodnak. A francia liberalizmusnak újfényű csillagai foglalják el a politika tudományának horizonját, sőt hazai nagyságok is tündökölnék már rajta, s úgy vesszük észre, hogy akik meg is említik Rousseaut, már nem mind olvassák, de megemlékezni róla még mindig a kegyelet dolga. Ismerik jelentőségét. K u t h y L a j o s pl. a maga furcsán cifra stílusában azt fájlatja,³¹ hogy „nekünk nem vala Rousseauk, Voltaireünk, ki fél század előtt költögetett s eszmekürtjét fülünkben megérelte volna.“

Azért akad e korszak elején Rousseaunak oly lelkes bámulója is, ki magukat a franciákat is alaposan lehordja, hogy megfélemedeznek legnagyobb embereik hagyatékáról, S z e n i c z e i Pál 1832-ben kinyomatja Hamburgban egy német nyelvű írását, mely nem egyéb, mint az előző évben megalakult magyar akadémiához intézett szózat, mellékletképen egy kéziratban felterjesztett munkájához.³² A szerző a fiatal magyar kultúrintézménynek különböző tennivalóit köti lelkére, s többek közt megbotránkozva emlékszik meg arról, hogy a magyar könyvkereskedők ládászámra látják ugyan el a közönséget könyvekkel, de köztük hiába keresnök Raynal, Dudos vagy Rousseau műveit, pedig ki ne hallotta volna hírét az öreg, zúgolódó Jean-Jeaques halhatatlan munkáinak. A függelékben aztán kemény dorgálás jut ki Rousseau és Raynal frivol és dégenérait honfitársainak, kik tudják meg, hogy „nem a korszakainak szemtelen kijelentése — „csak én menthettem meg a világot“ — vagy más efféle, de még a mai párizsi erkölcsű notabilitások sem, hanem ama két halhatatlan embernek a szelleme, mely írásaikban él és uralkodik, bírhatja csak s fogja is egyszer az európai világot a zsarnokságból kiragadni.“

E hang a szabadságforradalmak evangélistáiba vetett hit még ki nem veszett erejéről tesz bizonyosságot, a bizakodásnak

³¹ Kuth y L a j o s : Polgári szózat kelet népéhez; Pest, 1841, 153. 1.

³² Eine Stimme aus Ungarn; Hamburg, 1832. írójáról a könyv végén levő aláírás ad felvilágosítást: „P. (Pest ?) im Monate December 1831. Paulus Szeniezensis.“ Az Akadémiához benyújtott kézirat címe: Kurze Andeutungen tins menschliche Leljen oder allerhand für Jedermann.

ilyen foka azonban 1830 körül szinte egyedül álló jelenség, A teljes elnyomatás dermedtségéből ébredező politikai mozgalmak sokkal bátortalanabban indulnak, semhogy e kihívó dac beleillett volna az itthoni milieube. A közhangulatot csupán 48 előestéjén szítja fel annyira az elégedetlenség, hogy ismét megtalálhassuk az övéhez hasonló türelmetlen hanghordozást. Egyébként az emberi jogok és a polgári szabadság fölött való elvont eszmélkedésnek gyér erei csörgedeznek még a 40-es évek elejéről kelt irodalomban is. Aki theoretizál, az alkalmazkodóbb, s a megjelent munkák Rousseau eszméinek — már amennyiben szó van róluk — bélyegüket vesztett alakban való szétszivárgását mutatják s az egyes elemek csak mint önálló továbbfejtések kiinduló pontjai szerepelnek.

Ilyképen Rousseau-nak lassanként nemcsak neve sikkad el, hanem gondolataira is csupán tüzetesebb egybevetés után ismerünk rá. B o l e m a n J á n o s, mikor annak kimutatására vállalkozik,³³ hogy kora társadalmának élete hamis alapokon nyugszik, onnan indul ki, hogy „a társaság fő feladata a személy és vagyonsbiztonság eszközlése, vagyis hogy ki-ki személy és vagyonsbeli jogaival szabadon élhessen.“ Megjegyezzük, hogy a Contrat Socialnak hangsúlyozva összefoglalt célja szintén „találni egy olyan társadalmi alkatot, mely az egésznek közös erejével védi minden egyes tag személyét és vagyonsát.“ Csakhogy míg Rousseau úgy okoskodik, hogy bár a társult polgárok mindegyike összes jogait a közösség rendelkezésére bocsátotta, mégis ép oly szabad marad, mint volt azelőtt, mivel a többi is ugyanazt tette s így az a rész, mely az összesség jogaiból töredékként reá jut, szükségkép egyenlő azzal, amit eredetileg bírt; addig Boleman azt a nézetet vallja, hogy lehetetlen a társaknak eredeti jogaikkal egyformán élniök. Rousseau az eredeti jogok megtarthatásának problémáját egy egymást lerontó összeadás és kivonás misztifikációjával elintézettnak tekinti; Boleman azonban a megoldást abban látja, hogy jogaiból „ki-ki annyit engedjen, amennyi szükséges, hogy társai is azokat gyakorolhassák.“ Következőleg ő annak megállapítását tartja fontosnak, hogy mindenik társ mennyit engedjen jogaiból, hogy a megtartottakkal mások sérelme nélkül élhessen. Meg van győződve

³³ B o l e m a n J á n o s: Az ál-alapok; Pest, 1843.

azonban róla, hogy e kérdésnek megoldása eddig még egy nemzetnek sem sikerült.

El kell ismernünk, hogy amannak inkább optimista s ennek szkeptikus felfogása közt lényeges különbség van, mégis mindkettőjük mérlegelésében, mellyel kiszámítják, hogy úgy mondjuk, az egyéni jogok interferenciáját az államhatalomban, megvan az a közös szempont, hogy a társadalmat egyformán független egyének találkozásának tartják. Ez az atomisztikus látásmód pedig Rousseau társadalom-szemléletének oly jellemző vonása, mely élesen elválasztja őt az összes többi elméletektől, melyek a külön embert inkább mint a társadalom szerves összefüggéseiből előálló s emberi tulajdonaiban is tőle függő jelenséget tekintik.

Az egyéni jogoknak a közösség rendelkezésére való bocsátása szerepel kiinduló pontul a *Quodlibet*³⁴ ismeretlen szerzőjének is, midőn a rendiség eltörlése és a népképviselő mellett a polgári társaság megalakulásának céljával érvel. „Azért állottunk polgári társaságba, hogy természeti jogaink az erősebbek és hatalmasabbak önkénye ellenében kellőképp oltalmazva legyenek.“ A legjobb állam az, „melyben az ember minél kevesebb csorbát kénytelen szenvedni emberi jogain, vagyis hol az ember a legcsekélyebb jogáldozatot sem azért nyújtja a köztársaságnak, mintha ezzel feltétlenül, azaz a társaságnak minden viszonos jótékonyágát nélkülözve tartoznék; hanem különösen azért, hogy fennmaradt egyéb jogait az átengedett csekélység árán annál jobban biztosíthassa.“ „E szerint a társaság épen rendeltetése ellen cselekszik, ha akár egyes embert, akár valamely néposztályt felsőbb osztályoknak eszköz gyanánt alárendel“, már pedig a rendi alkotmányban ez történik azon elv dacára, hogy „senkit tulajdon kijelentett megegyezése nélkül úgy egyesek, valamint felsőbb osztályok eszközévé kényszeríteni nem áll a társaságnak jogában.“

A *Quodlibet* írója az egyén emancipációját követelő fejtegetését nemcsak azzal támasztja tehát alá, hogy a társadalmi berendezkedést a polgárok ki nem kényszeríthető beleegyezésétől teszi függővé, hanem a természeti jogra való hivatkozással is, mely jognak az uralma szerinte politikailag

³⁴ *Quodlibet*; Lipcse, 1845.

a tökélyt jelentené. Az emberiségnek rendeltetése e tökély felé törekedni, elérésének lehetőségét azonban ugyanavval a kételkedéssel nézi, mint Rousseau a tiszta demokráciáét; „ugyanis a természetjog csak minden tekintetben tökéletes emberek közt volna egészben alkalmazható.“ Szerzőnk egyébként a kormányzatokban tapasztalható változatosságot egy hosszabb fejlődés különböző fokozatainak tekinti; ezért mondja, hogy „az összes emberi nem észrevehető progresszióban haladt a képviseletnek mindig tisztább alakja, mindig nagyobb tökélye felé.“

Ez az evolucionizmus már magában közeledést jelent az állam organikus felfogásához, de ennek az iránynak, mely szöges ellentéte a rousseau-i szemléletnek, külön is megvan a maga képviselője a *Patriotische Phantasien* ugyancsak névtelen írójában,³⁵ aki igen aiapos kritika alá veszi a társadalmi szerződés feltevését. Szerinte „egyetlen társadalom sem keletkezett tulajdonképpen polgárainak önkéntes társulásából; ezek nem mint részvényesek gyűltek egybe, hanem a rendezett emberi létnek szüksége kapcsolta, mondhatnók ragasztotta őket örök időkre össze.“ A természeti jog tanítói a szerződést teszik meg az állam alapjául, holott erről mitsem tud a történelem, mert kútfők, hogyományok, charták mind azt bizonyítják, hogy a cél mindig a már meglevő államélet módosítása, de soha annak megalkotása volt. Az államok a népek képződési ösztönének következtében többé-kevésbé maguktól alakultak. Nevetségesnek tartja azt a fikciót is, hogy a fennálló állam tényét az egyesek akarata hallgatólagos beleegyezéssel szentesíti. Az egyén, ki az állam egyik produktuma, nem helyezkedhetik szembe az állammal, melyben ép oly kevéssé önálló, mint a gyermek a családban. I\z emberek nem alkothatnak államot csak úgy, mint egy kereskedelmi társaságot. Végeredményben az állam nem más, mint nagyított képe a családnak, mely viszont az egyedi organikus élet magasabb foka.

Az organikus felfogás különben mindinkább fölébe kerül a liberális-racionalista iskola társadalomelméletének, mit főképp az az eleven érdeklődés magyaráz, mellyel a kor a közgazdasági problémák felé fordul. Egyes politikusok még

²⁵ *Patriotische Phantasien eines Ungarns. Ein Wort zur Zeit; 1843.*

csak vállalják a rousseau-i hagyományt, az újabb nemzetgazdasági eszme-áramlat azonban sokakat ellene fordít. így Hunfalvi Pál egy gazdaságtani cikkében, melyet a Bajza szerkesztette *Ellenőr* közölt,³⁶ az államnak a Smith-féle industrializmus szempontjából való vizsgálata során Platót és Aristotelest azért helyezi elébe Rousseaunak, mert jókor belátták az állam organizmus voltát. Ha Rousseau is tisztában lett volna ezzel, sohse jut eszébe az a kérdés, hogy miért rabszolga az ember, ha egyszer szabadnak született. — Említsük meg, hogy Hunfalvi e kérdést alighanem azért tartotta feleslegesnek, mert szerinte „a társadalom az összes munkát megosztott s a munkarészeken egyesülő emberek azon lélegzete“ (organizmusa), hol az egyes ember csupán egy szükséges szemet képez az egész láncolatában.

Ugyané könyvben azonban találkozunk oly íróval is, aki még kitart az ember természeti jogainak és határozott célú társasággá alakulásnak régi jelszava mellett. Fáy András, mint az ellenzék által követni szándékolt elvek tolmácsolója,³⁷ a párt magatartásának körvonalozása kapcsán kijelenti, hogy fő irányelvül veszi „az emberiség ős elidegeníthetetlen jogait; miszerint erősen meg van győződve a felől, hogy az ember társas életbe léptekor csak azon természeti jogairól mondott le, csak azon jogait vetette az összes akarat alá, melyeknek feláldozása múlhatatlanul szükséges volt a polgári társaság céljára; többi természeti jogait és szabadságát pedig fenntartotta magának.“

Hogy világosan álljon előttünk az ellenzéki kör szelleme, a közölt sorokat meg kell toldanunk az utána mondottakkal; ezek szerint bár az ellenzék a természeti jogok mellett küzd, „korántsem veti meg, sőt tiszteli a történelmi jogot s a fennálló intézményeket, és mindaddig megtartani kívánja azokat, míg helyükbe... alkotmányos úton jobbakat nem bír eszközölni; mert önkénynek *kitenni* hazáját nem óhajtja. Azonban alapú és fő kiindulási pontúi nem veszi a történelmi jogot és fennálló intézményeket, sem azokkal a lehető tökély felé haladást megkötteni nem kívánja.“ Az ellenzék tehát a politi-

³⁶ Hunfalvi Pál: Országgazdászati tájékozás; *Ellenőr*, politikai zsebkönyv. A pesti ellenzéki kör megbízásából szerk. Bajza; 1847.

³⁷ Fáy András: Az ellenzék, különösen a magyar.

kai fejlődés érdekében mindössze egy a maradi párt ellensúlyozására szükséges higgadt és megfontolt opozícióra köti le magát. Magatartásából hiányzik a radikalizmusnak az a formája, mely egy oly politikai kánonnak a szoros követésével, mint amilyen annak idején a Contrat Social volt, elzárkózik a tényleges helyzet mérlegelése elől. Sőt azt mondhatjuk, hogy a párt manifesztumának Fáy kezétől való s rousseau-i tónussal kevert megszövegezése még túlzó is, ha konkrét kérdések bogozgatásába merült munkatársai minden fellengésről ment igyekezetével vetjük össze. Bennük az újításvágynak azt a nagyotmerő lendületét, mely a felvilágosodástól megérintett első nemzedékben volt tapasztalható, bizonyos egészséges szkepticizmus váltja fel. Nem elméleti jogok maradék nélküli valóra váltását követelik, hanem módokat keresnek a nagyobb szabadság elérésére. Mintha az az óvatosságot parancsoló tétel irányítaná eljárásukat, mely mint a hivatalos tudomány álláspontját mindig fedni akaró doktori értekezések egyikének témája arra figyelmeztet, hogy „in ambitu politicarum scientiarum universalia principia hand sunt quaerenda.“³⁸ Körülbelül ez felelt meg a kor hangulatának s valóban ez a lehiggadság jellemzi az Eötvös Reformjában kifejezésre jutott progresszív irányzatot is. Eötvös maga bizonyos iróniával emlékezik meg a politika ténen kítűzetni szokott „metafizikai elvekről“, s ezért az ő okoskodásainak támpontja többé már nem a természetjognak valamely eszményi postulatuma, hanem a haladás szükségének meztelen ténye. Nála bontakozik ki a leghatározottabban az a hajlam, hogy diszkurzív eszmék helyett a megvalósítás külföldi példáit tekintse nyomósabb érvnek a meggyőzésben.

7. Ez a racionalizmustól inkább tapasztalati mintákhoz forduló gondolatirány azonban meg nem szűnő küzdelmet folytat azzal a másikkal, mely 1848-ban döntőleg fölébe kerül az eseményeknek. A forradalmat megelőző évben a centralista Szalay arról panaszkodik, hogy a követi utasítások fenntartását azok követelik, „akik Rousseau contrat socialjának tételeiből varrnak maguknak tribuni köpenyeget.“

³⁸ Josephus Bovánkovich: Assertiones ex universa iuris-prudentia et scientiis politicis; Pest, 1840.

De jóval előbb Kölcsey maga is, Concha szerint, „mondhatni rousseau-i érvekkel küzd az utasítások mellett.”³⁹ Rousseau emlékezete tehát még mindig elég eleven, s nem csodálkozhatunk, ha a forradalommal szabaddá lett sajtó izgató célú termékeiben ismét felbukkanni látjuk azokat az a priori állításokat, melyek mintegy dogmái a demokrácia vallásának. Ez iratok nagyrészt a tömeghez szólnak, amely körülmény ugyan kizárja az elvont fejtegetésekbe való mélyedést, a racionalista társadalom-felfogás egy-két eleme azonban könnyen feltalálható még az oly ríktó és nyersen kielezett könyvekben is, mint a Táncsicséi. Ez a márciusi napok paszsziv hőségévé vált demagóg, ki főleg aktuális kérdéseket vitat meg népies modorban, a nép számára írt polgári katekizmusában⁴⁰ a társadalom céljára vonatkozólag az individualista-utilitárius felfogás mellett tesz hitet, hivatkozik a természeti jogokra s erősítgeti, hogy minden jogegyenlőtlenség emberi gyarlóságból és visszaélésből támadt.

Ugyancsak agitációs céllal, következőleg hasonló hangnemben írottak Kornis Károly egyetemi jogtanárnak a röpiratai is. Két füzetet bocsát ki a köztársasági eszme terjesztésének érdekében s erélyes támadást intéz velők a királyság ellen.⁴¹ Modora heves és türelmetlen, könnyen érthető tehát már kiinduló pontú választott tételének is kemény hangzása: „Az ember ész nélkül oktalan állat, a nép pedig önkormányzat nélkül majomcsorda“ (hasonló értelmű és erős-gű kitétel található ugyan Rousseunál is, de ott az ódiu-mot Grotius és Hobbes viselik). E tételének következtetésekép Kornis legfőbb feladatának tartja a nép öneszméletének felkeltését a társas élet viszonyainak és céljainak megmagyarázásával.

Fejtegetései a szabad egyesülésből támadt utilitárius állam eszméjén alapulnak. Vitatja a fejedelem hatalmának néptől való származását s amennyiben Rousseauval együtt ő is azt vallja, hogy „lemondani a szabadságról annyi, mint

³⁹ Concha Gy.: Politika; 1885, I. 452. U. o. a Szalay-idézet is.

⁴⁰ Stancsics Mihály: Népkönyv, 1846. I. rész: Polgári katekizmus a nép számára; II. r. Adós fizess (statusadósságot).

⁴¹ Kornis Károly: A kormányrendszerről szózat a magyar néphez, I—II. 1848. A II. füzetnek alcíme: Az alkotmányos fejedelmi kormányrendszerről.

lemondani emberi létünkről“, szenvedélyesen tör ki az olyan hatalom ellen, melyet a nép elnyomására használnak. S így kiált fel: „E hatalmat megtörni nemcsak szabad, hanem minden embernek önmaga iránti kötelessége; mert isten embernek, szabadnak teremtette az embert, aki tehát őt ettől, azaz emberi minőségétől megfosztani, megrabolni akarja: azzal mint rablóval, úgy szabad és kell elbánni.“

Rousseau polemizálását juttatja eszünkbe az a hely is, ahol cáfolja, mintha a nép és fejedelme közt szerződéses viszony lenne. Ugy véli, hogy a nép nem szolgáltatathatja ki magát egy ember önkényének vagy egy néhány uralmának, s népámítóknak nevezi az olyan tudósokat, kik az említett szerződés létét hirdetik. „Az ilyen hódolatot vagy meghódítást tartalmazó kötés, mint természet elleni és erkölcstelen, s az el nem idegeníthető emberi jogokat megsemmisítő szerződés magában semmis és erő nélküli — és annak alapján senki azon uralmi hatalmat magának nem igényelheti — mert erkölcstelen szerződésből sem jog, sem kötelesség nem származik.“ E gondolatnak Rousseauéval megegyező továbbszövése ugyancsak, hogy az ember még kevesebb joggal adhatja el az utódai szabadságát, mint a magáét. A királyság intézményét minden hitelétől megfosztja avval a kijelentéssel, hogy a fejedelmek pusztán az erősebb jogán uralkodnak s az ököljogot képviselik, pedig a polgári társaságok ép az ököljog megszüntetésére keletkeztek. És ha a fejedelmek hivatkozhatnának is az elődök által kötött szerződésekre, akkor sem lenne alapja hatalmuknak, mivel ha „önmagam nem adhatom el emberi jogaimat, mert azok teszik emberi természetemet; hogy adhatna el tehát engem még létezésem előtt más valaki, kinek felettem semmi joga nem volt s nem lehetett?“ — Az államnak racionalista felfogásával függ össze az a nézete is, hogy a társaság megszűnik létezni, ha kormányrendszere nem tartja tiszteletben az emberi jogokat.

Kornisnak bevallott célja az agitáció s a jogtanárnak ezt az alkalmi elkalandozását az a páratlan lelkesedés teszi érthetővé, mely 48 tettekész ifjúságából áradva magával ragadta a legjózanabb főket is. Tanú erre az a rajongó szavú aposztróf, mellyel egy sokkal komolyabb munka szerzője, **B e n c z ú r J á n o s** fordul könyve küszöbén a szabadság elérhetetlen eszményéhez: „Tündérek tündére, szent Szabad-

ság! ... Sokszínű enyelgő égi lény! Én is érzem keblemben szent ihletet, szeretlek és áhítlak, mint a kor, mint a nemzet maga, melynek gyermeke vagyok.“ E vallomásszerű előhang talán szokatlan is egy oly államelméleti munka élén, mely 1845-ben az Akadémia pályadíját is megnyeri, de érthetővé teszi az, hogy a cenzúra tilalma folytán a mű, csupán 1848-ban jelenik meg mint a felszabadult magyar sajtó első nagyobb terméke.⁴²

Benczúr a Rousseauból táplálkozó liberalizmusnak egyik kimagasló képviselője. Politikai pártállásánál fogva ahhoz a csoporthoz volna számítható, melyet a megyei önkormányzathoz való ragaszkodása miatt mimicipalistáknak neveznek, gondolkozását azonban ugyanaz a doktrinär módszer jellemzi, ami a parlamentarizmusért harcoló centralisták sajátja. Meggyőződése, hogy a miniszteri felelősség elve elégtelen az alkotmányos szabadság épségben tartására s ezért a megyék befolyásának biztosítása érdekében Kossuth nézeteit teszi magáévá; a demokratikus követelések terén azonban minden tradicionalizmustól ment gondolatjárással a megdönthetetlen éknek tartott rousseau-i tételekből vonja le következtetéseit. Concha ugyan azt állítja róla, hogy tanait alapjában Rottecktól kölcsönzi,⁴³ ami tényleg igaz annyiban, hogy a demokrácia intézményes megvalósításának szempontjaira nézve Rotteck adhatott neki bővebb útmutatást, az alapul szolgáló általános eszmék azonban kétségkívül Rousseautól származnak. Könyve elején ő maga kijelenti, hogy munkája szellemét Rousseau egyik eszméje lengi át, és bár a munka folyamán mindkettőjük neve egyforma sűrűn fordul elő, Rousseau irányító befolyása annyiból is elvitathatatlan, mivel Rotteck maga is teljesen a Contrat Social tanaival van telítve.⁴⁴

Benczúr elméletének alaptétele az a Rousseautól vett elv, hogy „a hatalom átruházható, de az akarat az nem“, mivel a szabad akarat elválhatatlan a személytől s akkor sem volna

⁴² Benczúr János: A szabadság és a társadalmi rend elméletei; Pest, 1848.

⁴³ Concha Gy.: Politika; 1885, I. 299.

⁴⁴ A. Fickert: Montesquieus und Rousseaus Einfluss auf den vor-märzlichen Liberalismus Badens; Leipzig, 1914. (Leipziger Historische Abhandlungen, n° 37.).

átvehető, ha valaki át akarná adni. Hasonló értelemben nyilatkozik a szabadságról is. Senki sem mondhat le szabadságáról, azt el nem adhatja, mert „szabadságával mindenét, tehát azt is, amit érte kapna, vevőjének adná át.“ S Rousseaut idézve állítja, hogy „az ilyen cselekmény jogellenes és semmis már csak azért is, mert aki teszi, nincsen eszén; ezt egész népről állítani annyi, mint olyan népet tenni fel, mely csupa örültekből állna; ámde az örültség semmi jogot nem alapít.“

Az akarat és a szabadság elidegeníthetlenségének elve mintegy hipotetikus alapja a racionalista államelmélet legtöbb tételének; következőleg Benczúrnál is megtaláljuk mindazokat a tételeket, melyek emez elvre épülnek fel, mint pl. hogy az állam létrehozó ténye a szövetkezési szerződés; a hatalom forrása a közakarat (népszuverenitás), az állam célja az egyéni szabadság biztosítása, az állam megalkotására a kölcsönös érdekek megfontolása vezette az embereket, stb. Átveszi különben Rousseauanak egyél) szubtilitásait is, mint pl. a volonté générale és a volonté de tous megkülönböztetése, vagy a társaságban egyesülést megelőző és követő jogállapot szembeállítását az egyéni szabadság csorbíthatatlanságára mutatva rá. Sőt, kénytelenségből még eredeti állításokat is megkockáztat a szerződés védelmében.

Vitára kelve ugyanis a társadalmi szerződés történeti valóságának tagadóival, kijelenti, hogy ennek a kérdésnek a feszegetése felesleges, mivel eltekintve attól, „hogy némely nemzetek s kiváltképen mi magyarok efféle szerződést, a hét vezér vérevel megpecsételtet s a pusztaszerit, a történet lapjain is kimutathatnánk“, a szerződés lényegét senki sem a szerződés megtörténtében látja, hanem a társadalom tagjainak folyvást tartó megegyezésében, mellyel e szerződést fenntartják. Így tehát belebotlik a quasi-contrat ontológiai bizonyítékába, a társadalom létével érvelve az azt megteremtő szerződés mellett. S meglehetősen naivan így okoskodik: „Ne bántsuk hát a multat, hanem tekintsük az emberi nemet úgy, amint a szemünk előtt él. Látjuk azt társadalmakban élni és látjuk egyszerűs mind miként azt, természetén folyó saját akaratán kívül, efféle életre semmi nem kényszeríti. És az új nemzedékek ezen életben folyvást megegyeznek, mert mint látjuk, szét nem oszolnak, úgyde amiben az ember szabadon megegyezik, az neki természetesen tetszik.“ Ez utóbbi mondása

ugyan nem bizonyít semmit, hacsak nem azt, hogy a társadalom az embernek természetes életformája, érvelését azonban meglepőleg azzal pótolja meg, hogy a szerződésben szerinte a társadalom ideális feltételeinek megtestesülését kell látni, átjátszva így a kérdést a társadalom eredetéről a társadalom céljára. „Nekünk tehát, úgymond, a társadalomnak az emberi természetből föllengő tiszta eszméjét kell keressünk s ezt vesszük a vitatott társadalmi szerződésnek.”

Íme tehát a szerződés mint a társadalmi kapcsolatok lényegének platói előképe; nem történeti tény többé, hanem csupán szabályozó elv és mintegy kritériuma minden társadalmi berendezkedés helyességének. E módosított értelmezésű s pusztán a vita hevében megvillantott szerződési gondolat dacára azonban Benczúr továbbra is ragaszkodik a társadalmi szerződés történelmi jellegéhez, mivel csak így állíthatja, hogy „a tényleges szövetkezés s az abból folyó logikai következmények egyetlen forrása minden jognak.” Egyébként az államélet egyes mozzanatainak fejtegetésénél szintén az egyetlen jogalkotó cselekménynek tekintett szerződést veszi alapú. A halálbüntetés elleni érvelésében pl. abból indul ki, hogy a társadalmi szerződésben egyezsége lépők mindegyike minden jogát a közösségre ruházza át és hogy a szerződési feltételek mindenki számára egyenlők; amennyiben pedig senki sem rendelkezhetik a saját életével, önként következik, hogy mások életével sem rendelkezhetünk, mivel jogot erre senki sem adhatott.

Külön figyelmet érdemel Benczurnál, hogy rousseauizmustól áthatott politikai meggyőződései nem zárják ki egyes hagyományos intézménynek konzervatív megbecsülését. Kétféle szempont elegyedése okozza ugyanis, hogy pl. a megyei joghatóság sértetlen fenntartását illető fejtegetései során, melyek helyenként az aktualitás ízével bíró polémiává melegegdednek fel, a népszuverenitás elvének érvényesítését látja a legfőbb célnak, ehhez azonban a hagyományos alkotmány régen bevált tényezőjében, a megyében keres biztosítékot. Fejtegetéseit ott kezdi, hogy a szerződéses közösség eszméjéből kifolyólag mindenki egyenlő részese a főhatalomnak, mivel ki-ki csak úgy tekintheti magát szabadnak, ha saját hozzájárulásával hozott törvényeknek engedelmeskedik. Ez azonban szükségessé teszi azt, hogy az akarat átruházható

ne legyen. A képviseleti törvényhozás természetellenes, mondja Rousseauval, s ezért a törvényhozás közvetlen gyakorlásának lehetővé tételére a kerületi (megyei) tanácskozásokat ajánlja, melyen a polgárok (vagyonai és értelmi cenzus alapján) személyesen vehetnek részt. E megyei gyűléseknek tulajdonképeni feladata utasításokkal látni el az országos gyűlésbe küldendő követeket. S mivel ekkép a törvényhozói szavazat eredetét tekintve nem a követeké, hanem a tanácskozás jogával felruházott megyéké, az ezen az alapon alkotott törvények szükségszerűleg az igazi közakarat kifejezői. A követutasítás joga tehát, mely más indítékokból a Dessewfy Aurél vezette új-konzervatívok programján is megtalálható, itt a demokratikus népfenség követeléseiből van levezetve. De Benczúr egyidejűleg az ősi alkotmányra is hivatkozik, mint amelynek a követutasítási jog „eltörülhetetlen bélyege s legfényesebb tényezője“ volt mindig. Hasonló okokból tagadja aztán a felsőház szükségességét is, mivel nézete szerint a két kamarás rendszer teljesen idegen alkotmányunk szellemétől s Verböczit idézi, ki azt írja, hogy a törvényhozás a királyt és a nemzetet együtt illeti meg; már pedig az utasítással ellátott követek az egész nemzetet képviselik.

Azt látjuk, hogy Benczurnál a forradalmi idealizmus megnemalkuvása egy modern igényű alkotmányosság követelésévé higgad, melynek lendítő rugója a népfenség demokratikus elve, az ennek alkalmazására szükségesnek tartott reformok gyakorlati elgondolásában azonban szinte túlnyomókéig a hagyományos keretek tisztelete szabja meg azt a határt, ameddig az újításban el lehet menni. Nála ötlük fel leginkább, hogy az elméleti állásfoglalásnak eredetien rousseau-i jellege mint olvad bele a politikai mérséklet és az öröklött intézmények iránti kímélet szélesebb befogadóképességű gondolatirányába.

8. Végignézve a magyar politikai gondolkozás történetének e staffage-alakjain, — a cselekvő politika nagyságai következetesen kimaradtak szemlénkből, — arra a megállapításra jutunk, hogy a Contrat Social eszméi, kilépve a politikai didaxis erőltetett merevségéből, meglehetősen hajlékonysággal és változatos kombinációkban hatottak közre a hazai reformmozgalmak sikerhez juttatásában. Szerepük nem mindig egyformán hangsúlyozott, nagyjából azonban a bennük rejlő

indító-erők tökéletes felélését figyelhetjük meg, mely mellesleg az általok felidézett érzelmi hullámzások decrescendójában is kifejeződik. Emocionális hatásuk legnagyobb a tárgyalt időkor elején; a végefelé már inkább csak mint elvi követelések magától értetődő alapjai bukkannak fel. Tudvalévő, hogy a legnagyobb vihart a Martinovics-összeesküvés felszításával támasztották, de még itt is akad olyan jogtörténeti író, mint H a j n ó c z i, akiről kétségtelenül megállapítható, hogy politikai gondolkozására a Contrat Socialnak inkább impulzív, semmint meggyőző ereje hatott.¹⁵ Szinte természetes tehát, hogy idővel ebben a vonatkozásban kellett bekövetkeznie a legnagyobb eltolódásnak, s a demokrata felkészülés első elragadtatását csakhamar az óvatos mérlegelés józansága váltja fel.

Ez a körütekintő óvatosság azonban már kezdettől fogva sem hiányzik. B a t t h y á n y ugyan kételkedik abban, hogy a történeti fejlődés elégséges alapot nyújtana egy észszerű jogrend felépítésére s bár a hívó ideológus bizakodó hitével van eltelve, mégis el lehet mondani róla, hogy szertelenségtől mentes, egyáltalán nem fanatikus, sőt politikai tapintattal az egyeztetésben keres megoldást. R e v i c z k y már csak a konzervativizmus merev álláspontjáról elmozdított művelt politikus engedékenységének elég szűk határáig megy el, míg B a l i a, több társával együtt, egyenesen a rendi felfogás javára használja ki a modern észjog elveit. B e t h l e n pragmatizmusának csupán mintegy küszöbe a társadalom eredetének rousseau-i elgondolása; S z a b ó n á l pedig az állam voluntarisztikus létrehozásának gondolata csak ép hogy megvillan s gyorsan a gyakorlati berendezkedés jó módjára tér át.

¹⁵ Érdemes volna Hajnóczy politikai felfogására egy külön tanulmányban vetni fényt, hogy meggyőződjünk egyéniségének és törekvéseinek igazi horderejéről. A mi benyomásunk szerint ez a széles tudású, népét okosan szerető s korának legnagyobbnak elismert államtudományi írója egy cseppet sem felforgató és semmikép sem rekeszhető ki a költők, írók és politikusok ama tiszteletreméltó sorából, kik az új közszellem megmunkálói voltak. Különösen fontos ennek hangoztatása most, midőn egyesek Martinovicsnak tagadhatatlan kalandor jellemével akarnak árnyékot vetni arra a nemzetivé vált mozgalomra, mely az egyéni ambíciókat szolgáló titkos szervezkedést sokkal megelőzve kezdődött s azontúl is még vagy félszázadig egyengette az utat 1848 Magyarországhoz.

Sasku figyelmét az államnak gépezetszerűsége köti le; s ami támadó erejű kritika van az egyén és a köz Rousseau által követelt egyensúlyában, az nála csupán skolasztikus nyugalom megállapítás: ha nem is megvalósítandó, de megtanulandó szabály. Szeniczey még lelkes híve Rousseau-nak, kitől mindennemű zsarnokság megszüntetését várja; de Bolemant már pusztán az atomisztikus felfogás közönsége fűzi hozzá. A *Quodlibet* íróját ugyancsak az individualista szempont közelíti Rousseauhoz, azonban elválasztja tőle az evolucionista felfogás egy halvány árnyalata, míg Hunfalvit az organizmus-elmélet egyenesen Rousseau bírálására inspirálja. Fáy ugyan még kitarat a természeti jogok mellett, a józan szkepszis azonban mértéket tartat vele a jogok követelésében. Ezzel szemben Korösi már köztársasági propagandát csinál s az állam szerződéses eredetével érvelve követeli a néphatalom visszaállítását; egyébként hanghordozása is élesen elütővé teszi az előbbiektől érkező komolyságától. Végre Benczúr az utolsó nagy felfogása annak az idealista hévnek, mely Rousseauból táplálkozva az akarat és a szabadság elidegeníthetlensége mellett száll síkra; ő azonban ugyanakkor a legteljesebb megértést mutatja a hagyományos formákban megtestesült történeti erők iránt is.

Ha egységbe akarnók foglalni az előadásunkban szétesőnek tetsző, de a történeti egymásután folytán valamely elemizhetetlen összefüggést is rejtő gondolatsort, azt a feltevést kellene megkockáztatnunk, hogy a politikai mentalitás fejlődésének ez egymástól távol álló láncszemeiben nem a Rousseau-i eszmék és itthoni hordozóik esetleges meggyőződéseinek véletlen keveréke sorakozik fel, hanem egy mélyreható szociális evolúció hullámváltásának itt-ott megragadt kicsapódásai állanak előttünk. Ennek a szociális evolúciónak szükségzerű szervezete teszi magától értetődővé, hogy a fejlődés mindenkor exponenseiben az átvett idegen eszmei ösztönzések állandóan a nemzetfenntartás sajátosan magyar cselekvőformájának hajtóerejévé transzformálódnak. Más szóval, a felvilágosodás és a forradalom az egész emberiséget szem előtt tartó kozmopolitizmusa dacára nálunk is, mint mindennél, hová eszméi elhatottak, a nemzeti öntudatra eszmélés

önkéntelen munkálójává lett. Magyarázata e furcsa okviszonyoknak nem lehet más, mint hogy a felvilágosodásnak a társadalom létcéljáról vallott szempontjai s az emberek egymáshoz való viszonyát illető tanítása egy szélesebb szolidaritás megérzéséhez vezették az embereket s ez az érzés a nemzeti közösségbe tartozás minősítő mozzanatában találta meg legtermészetesebb határait. Ennek köszönhető, hogy a felvilágosodásnak minden téren szellemi emancipálódást hozó árama nem a múltban gyökerező nemzeti jellegből való kivetkőződést indít meg, hanem ép ellenkezőleg, a nép szélesebb rétegeit vonja be abba az államfenntartó szervezetbe, melynek tagjai műveltségüknél és jogaiknál fogva vállalják a nemzeti hivatásérzet és polgári felelősségtudat viselését. A polgárosodás egy új és nagyobb véredényrendszert nyit meg a nemzeti élet vérkeringése számára. Hatása alatt országok bomlanak és alakulnak. Gondoljunk csak arra, hogy a 18. század eszmeáramlata nemcsak a feudális birtokokon megbontva élő némettségben ébresztgeti a faji összetartozás tudatát, hanem tőle kap lökést az a hosszantartó felszabadulási folyamat is, mely előbb a török balkáni-imperiumnak, majd a Habsburg monarchiának a fölbomlásához vezet. Számunkra talán mi sem helyezheti élesebb megvilágításba a felvilágosodásnak a népekre gyakorolt regeneráló hatását, mint hogy a Bessenyei—Kazinczy—Széchenyi korabeli nemzeti újjáébredéssel egyidejűleg élednek fel a hazai nemzetiségi törekvések is. Irodalom- és történettudományunknak még elvégzésre váró feladata annak a kimutatása, hogy a magyar felvilágosodás és nemzeti megújulás mozgalmi mennyiben szolgálnak csatornául a körülöttünk élő nemzetiségek számára, akik részben azonos forrásból merítve, de főleg magyar példát követve látnak hozzá anyanyelvük, irodalmuk, közszellemük kiműveléséhez s politikai függetlenségük megalapozásához.

Befejezésül még egyet kell kiemelnünk. Már elől utaltunk arra, hogy a szellemi mozgalmak mindig bizonyos etnikai szükség kitermelései, azaz rendszerint valamely hiányérzet kielégítésére irányuló vágy a szülőokuk. Ebben az értelemben minden általánossá váló eszme-áramlat úgy tekinthető, mint egy emberi közösség ösztönös életakarátának tár-

sadalomlélektani megnyilatkozása, s ennyiben a népszerűsége jutó eszmék szükségszerűleg szerves összefüggésben jelentkeznek az illető társadalom életviszonyaiból és múltjából folyó közfelfogással. Nos, ennek a tételnek az igazolását találjuk abban a szellemi mozgalomban is, melynek a jelen tanulmány csupán elenyészően kis részére világít rá. De ebből is kétségtelen bizonyossággal állapíthatjuk meg, hogy a kérdéses eszmék nem valamely idegen kultúra védjegyes készgyártmányaiként kerültek nálunk forgalomba, hanem, mint eleven erők hatva a törzsökös gondolkodásra, főképp abban az irányfordulatban nyilatkoznak meg, mely az általok adott impulzus és a hagyományos politikai felfogás nehézkedési erejének eredőjeként állott elő. Csakis úgy magyarázható meg az, hogy ez eszmék, illetve a rajtuk nevelt politikai meggyőződés történetet alakító tényezővé tudott lenni.